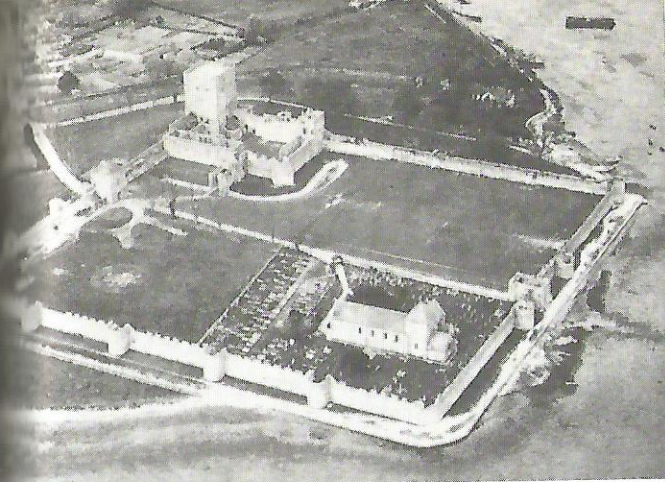

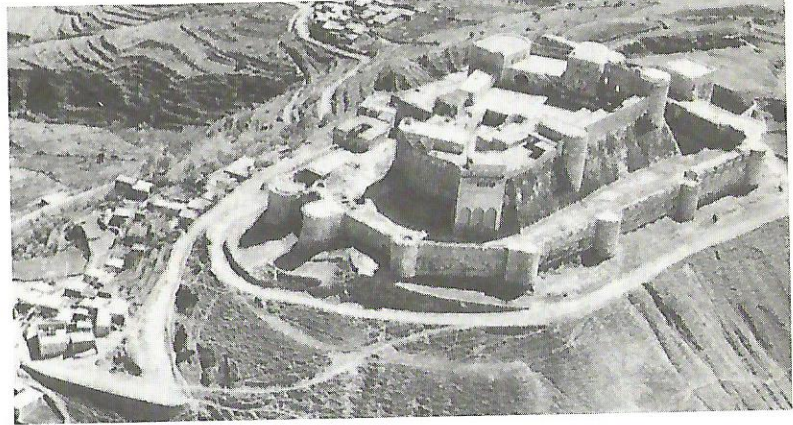
העת המדעיים של שנות החמישים.²⁷ משנות השישים ואילך החלו להתפרסם מאמרים בשפע ובתכיפות. מרגרט מיד הוותיקה פרסמה ב-1964 קריאת התעוררות לדטרמיניזם תרבותי, במאמר שנשא את הכותרת "הלוחמה אינה אלא המצאה".²⁸ אבל דור אנתרופולוגים חדש לא סבר שהדבר פשוט כל כך. תאוריות חדשות נחלקו בנושא. אחת מהן היתה תורת המשחקים המתמטית. היא הקצתה ערכים מספריים למספר אפשרויות בניגוד אינטרסים כלשהו, והציעה שה"אסטרטגיה" שתצבור את הסך-הכול הגבוה ביותר תוכח כמוצלחת ביותר. תורת המשחקים, טענו מציעיה, פועלת ברמת התת-מודע וכדי שיתנהל משחק אין הכרח שבני האדם יידעו כי הם משתתפים בו. הישרדותם של אלה שצברו הזדמנויות נכונות רבות יותר היתה "השכר".²⁹ תאוריה זו לא היתה אלא ניסיון להעמיד את הברירה הטבעית הדרווינית על בסיס כמותי. הודות להברקתה האינטלקטואלית היו לה תומכים. אחרים גילו מעורבות בתחום המתפתח של האקולוגיה, הלא הוא חקר היחסים בין אוכלוסיה לבין סביבתה. אנתרופולוגים צעירים לא איחרו לגלות, כי מושגים אקולוגיים מסוימים, כמו יכולת נשיאה — המגבילה אוכלוסיה באזור נתון להיקף שמשאביו המתכלים יכולים לכלכל אותו — עשויים להיות להם לעזר רב. צריכה משמעה גידול אוכלוסיה; גידול אוכלוסיה מוביל לתחרות; תחרות מעוררת סכסוך וכן הלאה. האם התחרות עצמה היא סיבת המלחמה? או שמא ה"פונקציה" שהיא ממלאת בהקטנת האוכלוסיה ובעקירת הצד המובס מאזור המריבה, היא תכלית לעצמה ונובעת מעצמה?

הריקוד הזה לאורך הנתיבים הכבושים היטב של "מקורות" ו"פונקציות" עשוי היה להימשך עוד זמן רב. שתי התפתחויות שינו את קצבו ואת כיוונו: ראשית, האגודה האנתרופולוגית האמריקנית, בכינוסה ב-1967, הקדישה סימפוזיון ללוחמה וכמהלכו נתקבלה, באיחור של שמונה-עשרה שנה, הבחנת טרני-היי בין מלחמה "פרימיטיבית" לבין מלחמה "אמיתית", או "מתורבתת" או "מודרנית" כפי שתיוודע מעתה.³⁰ שנית, משנות השישים ואילך, אנתרופולוגים שהכירו בשתיקה בתקפות ההבחנה של טרני-היי ויצאו להתבונן בלוחמים פרימיטיביים לאור השקפתו, חזרו ממסעותיהם וניגשו להעלות את ממצאיהם על הכתב. לא היתה ביניהם, כמוכך, תמימות-דעים במתן הסברים למה שראו; אבל בוודאי למדו את אורחותיהם של לוחמים שהשתמשו בכלי נשק פרימיטיביים, אותם כלי נשק פרימיטיביים — החנית, האלה, החץ — שבהם נעשתה ללא ספק המלחמה בראשיתה. שנויה במחלוקת נותרה השאלה אם היו כלי נשק אלה מוצרי עץ פשוטים, או צוידו בראשי עצם או אבן, או שמא הצטרך המאבק בין בני אדם, בסגנון כלשהו שניתן לזהותו כלוחמה, להמתין עד להתפתחות תורת המתכות. אבל אפילו השוללים הנחרצים ביותר של התפיסות, שלפיהן הטכנולוגיה היא הקובעת את אופי התכניות החברתיות של האנושות, לא יכלו לסתור את העובדה, שהחנית והאלה, ואפילו הקשת והחץ, מגבילים את מידת פגיעתם של בני האדם זה בזה כמהלך קרב, ובמיוחד מגבילים את טווח הפגיעה האפשרית. לוחמה של עמים בני זמננו, שהוסיפו להשתמש בחניתות, באלות ובחצים סיפקה, לפיכך, לפחות

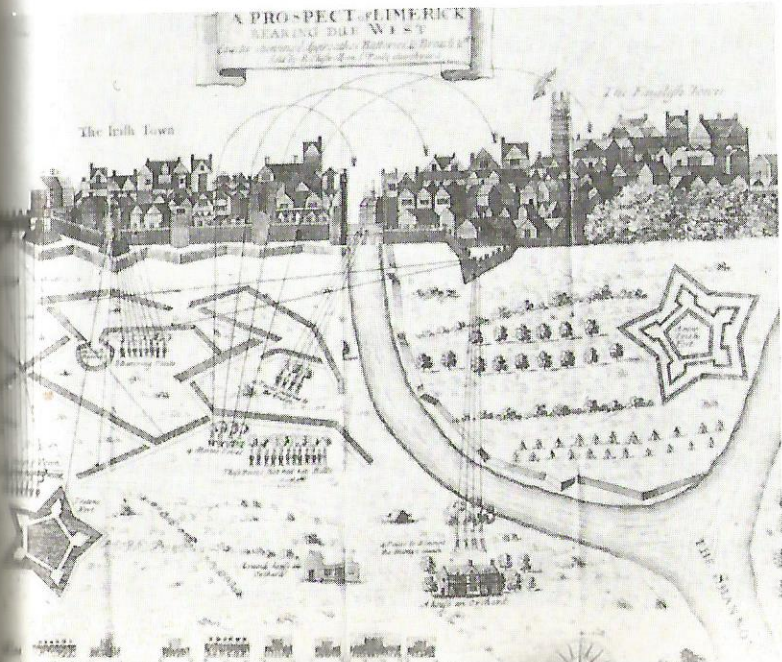

משמאל: טירת פורצ'סטור, מצודת אבן נורמנית בתוך מבצר רומאי בחוף הסאקסוני של בריטניה, אחת ממערכות ההגנה העיקריות של האימפריה הרומאית.

למטה: קראק דה שוואלייה, הגדולה בסריות הצלבנים. בעיית האבירים הנוצרים היתה איוש המעוזים שבנו.

24

25

משמאל: מצור לימריק, 1691, בתרשים מייגני "ארטילריה" שנוספו לחומה מימי הביניים עם מגדלים, דרכי גישה של הצרים וחפירות מקבילות ודמויות כוכבים. אבותיי לבית ברידג'מן קיבלו אדמות בקרבת מקום בעבור שירותם במצור.

הבחנה כלשהי על אופיו של הקרב הקדום. הקרב הוא לב הלוחמה, המעשה שמתיר אחריו בעלי-מום והרוגים בהמוניהם, הפעילות המבדילה בין מלחמה לעוינות גרידא, מקור החידה המוסרית — האם טוב או רע יצר האדם? האם הוא בוחר במלחמה, או שזו נבחרה בשבילו? האנתרופולוגים הצעירים שיצאו למצוא מענה על שאלת המפתח של טרנייהי, "איך קבוצה זו נלחמת?" סיפקה גם את ההבחנות המוצקות הראשונות על אופיה של הלחימה בכלי נשק פרימיטיביים, ומן הבחינה הזאת, לפחות, גם הבנה מסוימת בשאלה איך התחילה המלחמה. זה המקום לעיין במה שדיווחו. המחקרים הנבחרים ערוכים להלן על פי ההתפתחות, החל בצורות הפרימיטיביות ביותר.

מספר עמים פרימיטיביים ודרכי לחימתם

היאנומאמי

היאנומאמי (Yanomamö), עם בן 10,000 נפש בערך, חי באזור יערות טרופיים עבותים, המשתרע על פני 100,000 קילומטרים רבועים על מבוּע נהר אורינוקו, משני עברי הגבול בין ברזיל לונצואלה. כאשר שהה שם נפוליאון שאניון (Chagnon) שמונה-עשר חודש, החל ב-1964, הוא היה אחד הזרים הראשונים שיצר עמהם מגע, עוד בטרם הגיע לידיהם מוצר כלשהו מן העולם המודרני. היאנומאמי עוסקים בחקלאות 'כרות-ובער'. הם מבראים ביער גינות ארעי, מגדלים בהם בננות וכשמידלדלת פוריותן, מבראים קרחות חדשות. כפריהם, המאכלסים 40 עד 250 בני אדם שביניהם קרבה הדוקה, שוכנים בטווח יום הליכה זה מזה, לפעמים יותר — אם השכנים הם אויבים. פעולות איבה, שתכפותן גבוהה, גורמות לתזוזות. טיפוסית היא תזוזה של כפר קטן מקרבת כפר עוין גדול ממנו אל עבר כפר ידידותי חזק.

היאנומאמי נודעו בכינוי "האנשים הפראיים" והתנהגותם אכן פראית ביותר. יש להם קוד של פראות (נאיטרי) שבמסגרתו מפגינים פרטים את תוקפנותם וכפרים שלמים משתדלים לשכנע אחרים בסכנה שבהתקפה עליהם. הנערים מומצים מגיל צעיר להפגין פראות, להשתתף במשחקים אכזריים ולהתייחס באלימות קיצונית לנשים. אף כי נשים הן הפרס העיקרי בחליפין ובקרבות, בעליהן הגברים נוהגים בהן באכזריות. הם מלקים אותן, שורפים אותן ואף יורים בהן חצים, אם מתלקח זעמו של גבר, המכוון לא אחת להפגנת נאיטרי. להגנה יכולות נשות הגברים לצפות רק אם יש להן בכפר אחים שנודעו כמי שפראותם רבה משל המְעַנִּים. למרות הואיטרי, האירוע השנתי לו מצפים היאנומאמי, הוא עונת החגיגה הבין-כפרית. בעונת הגשמים מעבדים הכפריים את גינותיהם ובבוא עונת היובש

הם מתכוננים לחג, לארח או להתארח בו. הסחר מספק את בסיס האמון, יהיה טיבו אשר יהיה, המהווה את מקור ההסכם לחגיגה. אף כי תרבותם החומרית של היאנומאמי גולמית ביותר — אין הם מייצרים כמעט דבר מלבד ערסלים, פדי חימר, חצים וסלים — הרי לא כל הכפרים מייצרים אותם פריטים והם תלויים באחרים למילוי החסר. חגיגה מוצלחת עשויה להביא בעקבותיה את צורת החליפין החשובה ביותר, חילופי נשים.

חילופי הנשים, אף שהם משככים את הפראות שמפגינים היאנומאמי אלה כלפי אלה, כפרטים וככפרים, אין בהם למנוע התפרצויות אלימות. גברים אינם נלאים מניסיונותיהם לפתות את נשות זולתם, מה שמצית אלימות בתוך הכפר ואפשר שמניע קבוצה כפרית לפרוש ולהקים לעצמה כפר משלה — עוין. כפר גדול המצוי ביחסי חילופי נשים עם כפר קטן ממנו עלול לתבוע כמות נשים בלתי הוגנת. אישה שבעלה נהג בה באכזריות יתרה, עשויה להיתבע בחזרה על-ידי קרובי משפחה מכפר מוצאה.

בנסיבות כאלו נעשים "האנשים הפראים" אלימים ובדרך כלל מתבטאת אלימות היאנומאמי בצורה מסוגנת. נפוצה הדעה שבקרב עמים פרימיטיביים הלחימה פולחנית בעיקרה. אולם, גם אם יש בזה הרבה מן האמת, אין זו האמת כולה. שחרור האלימות בקרב היאנומאמי מצביע על הסלמה בשלבים מדורגים בקפדנות: דו-קרבות של חבטות בחזה, קרב-אלות, קרב חניתות ופשיטה בין-כפרית.

דו-קרבות של חבטות בחזה, המתקיימים בדרך כלל במהלך החגיגות הבין-כפריות, "תמיד מתנהלים בין אנשים מכפרים שונים ומתלקחים בעקבות הטחת האשמות של מורך-לב או בתגובה על תביעות מופרזות בעסקת חליפין של טובין, מזון או נשים".³¹ הנוהל חוזר על עצמו: אחר שנוטלים החוגגים סמי הזיה לעורר רוח תיגר, יוצא אחד הגברים ומבליט את חזהו. נציגו של כפר אחר, הנענה לאתגר, מתייצב כנגדו, אוחז בו ומנחית חבטה עזה על חזהו. סופג החבטה נמנע בדרך כלל מלהגיב, ברצותו להפגין את קשיחותו. הוא עשוי לספוג עד ארבע מהלומות בטרם ייטול את תורו. החילופים נמשכים, חבטה תחת חבטה, עד אשר תש כוחו של אחד הניצים או ששניהם חבולים מכדי להמשיך, ובמקרה זה הם עשויים לחדש את הדו-קרב בטפחות צד, קטע שמסתיים במהירות עם התקפלות המובס. לבסוף, אם היה זה דו-קרב מוסדר מראש, מתגפפים הניצים, שרים ונשבעים ידידות נצח איש לרעהו.

קרבות אלה מתלקחים בדרך כלל באורח ספונטני, פרוצים יותר אבל שומרים בכל זאת על כללים. "מקורם, כרגיל, במעשי ניאוף או בחשד ניאוף".³² הנפגע הנושא מוט באורך שלושה מטרים, הולך למרכז הכפר — לפעמים זה כפרו-הוא — ומשמיע קריאות עלבון כלפי הפוגע. אם נענה האתגר, הוא תוקע את המוט בקרקע, נשען עליו וממתין לנחיתת מהלומה על ראשו. משניחתה, מגיע תורו להגיב. מראה הדם, המזנק חיש מהר, פותח את הקרב לכול, אנשים מתייצבים לצד זה או אחר ומניפים את אלותיהם. כאן כבר נשקפת סכנה פציעה ממשית או אף הרג, הואיל ואלתו של התובע את עלבונו מחודדת בקציה — עדות כי

אמנם התכוון לסלק חשבון — ועלולה לפלח מישהו. בשלב זה שומה על ראש הכפר להתערב בקשתו ולאיים שישלח חץ במי שלא יחדל. אבל לפעמים נפצעים לוחמים פצעי מוות ואז אנוס הצד האשם להימלט לכפר אחר. אם ניטש הקרב בין כפרים, חייבים התוקפים לסגת אך מלחמת פשיטות מתלקחת בכל מקרה.

שאניון סבור שהפשיטה היא־היא "מלחמת" היאנומאמי, אבל מתאר עוד שלב בינה ובין החבטה בחזה: קרב החניתות, שהתרחש פעם אחת בלבד בהיותו בשטח. אנשי כפר קטן שהובס בהתכתשות אלות בגלל אישה — אחי ראש הכפר החזיר אותה מרשות בעלה שהפליא להתעמר בה — חברו עם כפרים אחרים לגיחה מתואמת. ואמנם הצליחו לגרש את תושבי הכפר הגדול מבתיהם תחת "ברד של חניתות" וזינבו בהם במנוסתם. הכפר הגדול שידד את שורותיו, התוקפים פנו עורף וקרב חניתות שני ניטש קילומטרים אחדים הלאה משם. בהמשך פרשו שני הצדדים "כל עוד רוחם במ". אנשים מספר נפצעו ואחד מת מפצעיו.

אחר־כך ערכו שני הכפרים פשיטות הדדיות, ושאניון ראה בפשיטה, ולא דווקא בקרב החניתות, את הפעילות היותר מלחמתית, הואיל והיאנומאמי שנחלצו לפשיטה עשו זאת בכוונה להרוג, לא הקפידו איך הם הורגים ובנסיבות מסוימות גם לא את מי. באופן טיפוסי הם מניחים מארב מחוץ לכפר היעד, עד שמאחרים קרבן חסר מגן — מישהו ש"מתרחץ, שואב מי שתיה, או פורש לנוח" — הורגים אותו ובורחים. המנוסה מאורגנת כהלכה בשרשרת משמרות עורפיים, ולא בכדי, שכן פשיטה גוררת פשיטה. מתכונת הפשיטות עלולה להוליך למה שנחשבת אצל שאניון לפעולת האיבה הסופית, היא החגיגה הבוגדנית: כפר לוחם משכנע כפר שלישי להזמין את אויביו לסעודה ושם הוא מתנפל עליהם, קוטל בהם ככל שיכול ומחלק את האלמונות בין המנצחים.

שאניון מפרש את סגנון הלחימה של היאנומאמי כתגובה תרבותית לסביבתם. אין מטרתה כלל להשיג שטח, שהרי לעולם אין כפר מפיקע את מתחם שכנו; הכוונה היא להדגיש "ריבונות", הנמדדת ביכולתו של כפר למנוע מזולתו לגזול את נשותיו או לבסס זכות להשגת נשים בתנאים נוחים. מכאן הפגנת ה"פראות" שמטרתה להקדים ולהרתיע מפתים, חוטפי נשים ובוזזים.

אבל כנגד שכנים שלא מן היאנומאמי מתנהגים היאנומאמי באופן שונה ובשנים האחרונות הם התפשטו בהצלחה וכמעט הכחידו שבט שלם. פראות אמיתית כזאת כלפי אחרים נובעת מאמונת היאנומאמי שהינם "האדם הראשון בסוגו, הנעלה והאצילי ביותר המאכלס את פני האדמה" ושכל העמים האחרים אינם אלא נצרים מנוונים של גזעם הטהור.³³ ככלל, ה"אויבים" הם מי שאינם קרובים קרבת חיתון, כי היאנומאמי, אף שהינם אספני נשים, מקיימים חוקי שארות שתכליתם למנוע גילוי־עריות. אולם השארות אינה קשר מהסוג האמיץ, שבכוחו למנוע לוחמה בין קבוצות קרובים המרבות להתכתש ביניהן. מה שדוחף אותם לכך הוא, לדעת שאניון, נוהג הריגת הוולדות ממין נקבה, השכיח בקרב עמים פרימיטיביים, ובקרב היאנומאמי הוא רווח להאדרת מספר הזכרים ה"פראיים" בונוודו הבלתי פוסק של כיבוש נשים.

מאז ביקורו הראשון אצל היאנומאמי המיר שאניון את השקפתו על תפקידה של הלוחמה וכיום הוא נוטה לראותו במונחים ניאודרוויניסטים, היינו "ברירה לצורך הצלחת הרבייה": יתר קטל מניב יתר נשים ומכאן גם יתר צאצאים.³⁴ אולם, אובייקטיבית מספקים תאוריו משהו לתאורטיקנים מכל הזרמים. אין ספק שהלוחמה מסגלת את האוכלוסיה לשטח הזמין — האבדות הסתכמו בעשרים וארבעה אחוז ממקרי המוות בקרב הגברים בשלוש קבוצות מקורבות שחקר אותן — וזה מתאים להערכתם של האקולוגים. החולשה היחסית של מערך קשרי השארות תיראה חשובה לטטרוקטורליסטים (אנשי אסכולת המבנה), העשויים לטעון כי הלוחמה היא תוצאה של כשל בהדדיות. הפונקציונליסטים המבניים יראו הן בלוחמה והן בניצול המיתוס להזנתה הוכחה להתאמה המלאה של תרבות היאנומאמי לסביבה. האתולוגים יתייחסו ל"פראות" כלהוכחה לביסוס טיעונם, שפועל באדם דחף לאלימות המבקש פורקן.

היסטוריונים צבאיים ימצאו עניין בראש ובראשונה בצדדים החיצוניים של לחימת היאנומאמי. נקודת מוצאם תהיה העובדה הנראית לעין שבני אדם אחוזים פחד ושקטלנות כלי הנשק מגבירה את הפחד. הם ידגישו את הטקסיות הקפדנית של ההתנגשות החמושה של היאנומאמי ואולי יהפכו על פיו את המדרג של שאניון. ה"פשיטות" ו"החגיגות הבוגדניות", שלידו הן שיאי לוחמתם, דומות בראייה פרספקטיבית יותר לרציחות, כפי שהן מוכרות בחברות שחייהן מוסדרים על־ידי כללי משפט ציבורי. דו־קרבנות של חבטות חזה, מלחמת אלות ומלחמת על־ידי כללי משפט ציבורי. דו־קרבנות של חבטות חזה, מלחמת אלות ומלחמת חניתות קרובים באופיים לסכסוך פולחני, ומווסתת אותם ההכרה כי מסוכן לחשוף לפציעה אנשים שאינם לוחמים מובחרים, וכן, באיזו מהירות עלולה להתכתשות להסלים לאלימות כללית, בהיעדר מגבלות על הנשק הנבחר. מכאן שאין שימוש באלות מחודדות, אלא על־ידי קורא התיגר — או במקרה של הפעלת כלי נשק קטלניים, כמו חניתות, בטווח מגע.

בקצרה, נראה כי היאנומאמי הגיעו באופן אינטואיטיבי למסקנתו של קלאוזוויץ והלכו אל מעבר לה. קבוצות שארות יכלו, אילו בחרו בכך, לצאת ללוחמה של קרבות הכרעה, כדי לבסס אחת ולתמיד מדרג של "ריבונות". אולם בחירה זו משמעותה היתה הסתכנות בהכחדה עם הסלמת המלחמה ה"ממשית", הפולחנית, למלחמה "אמיתית". בהעדיפם תבונה הדדית, הסתפקו בלחימה מקומית שגרתית, סמלית ברובה, שמביאה מוות על אחדים אך חסה על חיי הרבים, גם אם רק כדי להילחם יום נוסף.

המארינג

מכל תגליות האתנוגרפים על החברות הפרימיטיביות, הקרב הפולחני מעורר את העניין המרבי אצל ההיסטוריונים הצבאיים, ולו רק משום שעקבותיו ניכרים בעליל במה שידוע לנו על מלחמה "מתורבתת". אולם תמונת הקרב הפולחני סובלת

תכופות מהכללה יתרה, שמייחסת לפולחן תכונה המצמצמת את הקרב לשעשוע בלתי מזיק. להלן תאור מלחמה פרימיטיבית, חיבורו של ביבליוגרף שעמד לרשותו מגוון מקורות רחב, אבל התבסס בעיקרו על לוחמת אנשי ההר של גיניאה החדשה:

המערכה היוזמה... בהשתתפות לוחמים שמספרם נע בין מאתיים לאלפיים, התנהלה בזירה מוגדרת מראש, בשטח ההפקר של הגבול בין הצדדים הניצים. כל מחנה הכיל בדרך כלל לוחמים מקורבים בקשרי חיתוך, מכמה כפרים בעלי-בית. למרות ריבוי הלוחמים המעורבים, היה המאמץ הצבאי זעום או אפסי. במקומו נערכו עשרות דו-קרבנות נבדלים. כל לוחם הטיח עלכוונת ביריבו, יידה בו חניתות וירה חצים לעברו. הזריזות בהתחמקות מחצים זיכתה את עושיהם בתשבחות ולוחמים צעירים היו מנתרים ברחבי הזירה; תכופות באו נשים לחזות במלחמות האלו והיו שרות לאישיהן ומדרבנות אותם. הן אף ליקטו חצים שנורו מנגד, כדי שיוכלו אישיהן לשוב ולכוונם אל אויביהם. קרבות יזומים שהיו נערכים לעתים מזומנות נצפו בדרך כלל אצל אנשי שבטים מתקדמים באוכלוסיות צפופות יחסית. כך, למשל, לא נראתה לוחמה מהסוג הזה באמזוניה, אך נמצאה שכיחה בחבל ההר של גיניאה החדשה, שם האוכלוסיה צפופה פי עשרה... למרות גודלו הרב של מערך הלוחמים בהתנגשויות היוזמות האלה, היה הקטל מועט. בגלל המרחק בין הניצים, היעילות הנמוכה של הנשק הפרימיטיבי וזריזות הלוחמים הצעירים בהתחמקות מחצים, היו הפגיעות הישירות נדירות. אם נפצע מישהו אנושות או נהרג, הופסקה הלחימה אותו יום.³⁵

כמה מיסודות התאור הזה אינם שנויים במחלוקת: למשל, הקביעה שעד לגיבוש טקטיקות התבנית הסגורה, עם האחדת כלי הנשק, היתה הלחימה עניין של דו-קרבנות של יחידים. ואכן, אחת מתכונות הקרב הטקטי היא הנטייה לשיעור אבדות נמוך, ואפילו הלוחמה ה"מתורבתת", מציגה דוגמאות למשהו הדומה לניצול שדות התנגשות מוסכמים, ולו רק מפני שהגיאוגרפיה דלה באתרים ראויים להתכנסות צבאות. אף-על-פי-כן זו אידאליזציה, כפי שחושפים אותה אחדים מן היסודות היותר מכוערים של לוחמת היאנומאמי הפרימיטיביים מאוד. הם מהווים נקודת מוצא מצוינת להשוואת הדימויים הפופולאריים של הלחימה הפולחנית עם המציאות היותר מורכבת.

המארינג, שבקרבם פעל אנדרו ואידה (Vayda) ב-1962-1963 ושוב ב-1966, מנו אז כ-7,000 נפש וחיו משני צדי פיסגתו המיוערת של רכס ביסמארק בגיניאה המרכזית. הם התקיימו מגידול פקעות ב"גינות" יער, נדדו באורח סדיר להברת שטחים, פיטמו חזירים, עסקו במעט ציד ובליקוט — דפוס 'כרות-ובער' טיפוסי. צפיפות אוכלוסייתם היתה גבוהה למדי, כ-38 נפשות לקילומטר רבוע — גבוהה בהרבה מצפיפות היאנומאמי — והיחידה החברתית היתה אשכול בתי-אב, להלכה צאצאי אותו מוליד עצמו שנשא לו נשים מבחוץ. גודל האשכול נע בין 200 ל-850

בני אדם, ששכנו באזור עיבוד מוגדר לאורך אחד הנחלים היוצאים מפרשת המים. אוכלוסיית אזורי הספר היתה דלילה, ומספר אשכולות בתי-אב נהנו משכנות של יער בראשית שהכיל עתודות קרקע בתולה. מתחת לקו היער השתרעה אדמה לא-בריאה, והאוכלוסיה — מקבוצות לשון שונות לגמרי — היתה צפופה רק בחוף הים. לפני שנות הארבעים לא היתה למארינג גישה למתכת, והטובים בכלי העבודה והנשק שבידיהם היו עשויים אבן.³⁶

אולם בתחום התרבות החומרית עלו המארינג על היאנומאמי, ודבר זה השתקף באופי לוחמתם. לבד מקשתות, חצים וחניתות פשוטות מעץ היו להם גם ראשי גרזן מאבן מלוטשת ושלטי מגן גדולים מעץ. באמצעים אלה ערכו קרבות שעברו שלבים מכוונים בקפידה, שגם המארינג הכירו בהם. השלב הראשון נקרא בפיהם קרבות "לא כלום", השני קרבות "אמיתיים" והשלישי והרביעי — לא בהכרח הסלמה של הקרבות — "פשיטות" ו"חורמה".

התכתשויות "לא כלום", כפי שתיארן ואידה, דמו יותר מכול לקרבות הפולחניים הבלתי מזיקים, שנתפסו באופן שטחי כאופייניים ללוחמה הפרימיטיבית.

באלה באו הלוחמים מדי בוקר לזירות קרב מוסכמות מראש, בגבול שבין אדמות שתי הקבוצות הלוחמות העיקריות. הכוחות היריבים תפסו עמדות בקרבה מספקת להימצא האחד בטווח החצים של האחר. שלטי עץ כבדים בגובה האנשים עצמם וברוחב 80 סנטימטר העניקו הגנה בלחימה. לעתים היתה השפה התחתונה של שלטי המגן מותקנת להצבה על הקרקע, הלוחמים היו מגיחים מאחוריהם לירות את חציהם ומזנקים מיד בחזרה. היו גברים שהעזו לצאת זמנית מאחורי החיפוי כדי להדהים את יריביהם ולהפגין את עוז-רוחם בחושפם עצמם לאש האויב. בתום כל יום לחימה היו הגברים חוזרים לבתיהם. אף כי קרבות חץ וקשת כאלה נמשכו לעתים ימים ואפילו שבועות, היו המיתות והפציעות החמורות נדירות.³⁷

קרבות "אמיתיים" נבדלו מקרבות "לא כלום" הן בטקטיקה והן בנשק המופעל. הגברים הביאו עמם גרזינים וחניתות הטלה וקיצרו את הטווח להתאימו למהלומות יד. בעוד הקשתים בעורף ממטירים ברד חצים, נכנסו לוחמי דרג החזית לדו-קרבנות מאחורי מגיניהם, החליפו מפעם לפעם מקומות עם הקשתים לצורך מנוחה; הלוחמים הבודדים היו גם הם חופשים ליטול פסק זמן, כל אימת שהמאמצים התישו אותם. החצים וחניתות הטלה יכלו לפעמים להכריע אדם בקו הקדמי; ואז, אם ביצע האויב מיד הסתערות קצרה, הוא יכול לחסל את האיש בגרזינים או בחניתות הטלה. אולם, אף כך היו האבדות נדירות והקרבות עשויים היו להימשך ימים אחדים.

בבוקר כל יום שזומנה בו לחימה, הגברים השלמים בגופם... נאספו ליד בתותיהם ויצאו בסך לשדה הקרב למלחמת יומם, בעוד הנשים נותרות

מאחור וממשיכות בשגרת העבודה בגינה ובמשק הבית. במשך תקופת הלחימה לא התכתשו הגברים יום-יום. בדרך הגשם נותרו שני הצדדים בבתיהם, ובהסכמה הדדית היו הגברים נוטלים מדי פעם חופשה לשיפוף מגיניהם, להשתתפות בפולחנים הקשורים בנפגעים או סתם לשם מנוחה. פסקי הזמן עשויים היו להתארך עד שלושה שבועות, שבמהלכם הושעו מעשי האיבה והגברים עבדו בהכשרת גינות חדשות.³⁸

הפולחנים האלה, ככל שנבצר כמעט מבינת האדם המודרני לתופסם, גם אם יש בהם הדים מהלחימה למרגלות חומות טרויה, היו דועכים לפעמים במטח אחרון של חילופי חצים. אבל הם היו עלולים להתפתח גם למלחמת "חורמה" עקובה מדם, שבמהלכה הגיח צד לוחם ממתחם בית-אב אחד להביא מוות וחורבן על בית-אב אחר. ה"פשיטה", מסע מלחמה רצחני גם הוא אבל מסוג מוגבל יותר, היתה, מסתבר, חלופה ללחימה "אמיתית" בתור שלב בהסלמה; ה"חורמה", לעומתה, היתה תולדת לחימה "אמיתית" ונסתיימה במות נשים וילדים נוסף על הגברים ובמנוסתם המבוהלת של הקורבנות ממושבותיהם.

לוחמת המארינג דורשת הסבר ניכר, אשר ואידה מנסה לספק. קרבות "לא כלום", הוא אומר, התלקחו כאשר ביוזיים ועלבונו הצטברו בתקופה של שלום והיו לבטוף ראויים לנקם. אלה יכלו להיות דברים קלים כמו פגיעה בכבוד, או חמורים כמו רצח, ובין הקצוות האלה אונס או חטיפה או חשד לקללת כישוף. התכתשות ה"לא כלום" מטרתה היתה כפולה: לבחון את חוזקו הצבאי של האויב ולנהל משא ומתן. חלק ניכר מן הצעקות בא מפי מתווכים שקראו לשלום. תכופות היו המתווכים בעלי-ברית ואליהם נשאו את עיניהם אנשי בית-האב כל אימת שמלחמה ריחפה באוויר. הם נעדרו אמנם משוא פנים, אבל היו גם הוכחה לתגבורת הזמינה לצד אחד, אם התעקש הצד האחר להגיע לכלל לחימה "אמיתית".

לחימה "אמיתית" יכלה לחולל תוצאה משלֵה: השלמה עם מצב קיפאון. תוצאה דומה יכלה להיות ל"פשיטה". אבל "חורמה" הסתיימה כרגיל בעקירת הקרבנות ממושבותיהם והריסת בתיהם וגינותיהם. והיה זה, כמובן, מבחנה האחרון של השאלה איזהו הצד החזק יותר ומי מהם עלול לפלוש לשטח השכן, הערכה שנודעת לה משמעות רבה בחברה שסבלה ממחסור בקרקע. לכאורה היתה, אפוא, לחימת המארינג "סכיבתית" במניעיה והקצתה מחדש אדמות, על-ידי העברה מן החלש לחזק. אבל ואידה מציין, שמאפיינים חשובים אחרים בלוחמת המארינג סותרים הנחה זאת. אחד מהם מתבטא בכך, שהמארינג המנצחים כמעט ואינם תופסים את שטחו של בית-האב המובס, כולו או אפילו מקצתו, מחשש שמא כישוף מזיק מוסיף לרחף שם ולהוות סכנה. ומאפיין נוסף: מועד היציאה למלחמה תמיד חל כאשר אשכול בתי-אב היה מוכן ומזומן להעלות את קרבן התודה הנחוץ לנשמות האבות, על עזרתם בלחימה.

צורת זבחי התודה היתה נחירת חזירים בוגרים ואכילת בשרם, ביחס של חזיר

לכל נפש באשכול בית-האב. הואיל ונדרשו עשר שנים לגידול כמות כזאת של חזירים עודפים ולפיטומם, התחוללו המלחמות רק אחת לעשר שנים בערך; ובאורח מזוהר, רק לקראת סיום תקופת עשור כזאת היו האשכולות השכנים פותחים בחילופי ביוזיים ועלבונו שתהיינה עלות מלחמה. ביציאה למלחמה בלי שלמי תודה לרוחות האבות היתה הסתכנות במפלה, ואילו עורך חזירים בלי סיבה לאוכלם גרם לאיבוד העניין בפיטומם. ואידה ציין, שצפיפות האוכלוסיה של המארינג היתה למעשה בירידה במהלך פרק הלחימה הממושך האחרון שלהם, ובכך הציב סימן שאלה על הסברו-שלו כי המחסור בקרקע הוא שמניע את המארינג להילחם. מותר להניח, שהמארינג לחמו מכוח ההרגל, אולי לשם שעשוע, יותר מכל סיבה אחרת שהעלתה התאוריה האנתרופולוגית.

הצגת המלחמה כשעשוע עלולה, כמובן, לגלוש על נקלה להמעטת משמעותה. עם זאת, זכה יסוד ה"משחק" שבלוחמה להתייחסות רצינית ביותר מצד היסטוריונים של האבירות, למשל, בעוד אשר במסע לאחור במנהרת הזמן, החיפוש אחר "מקורות" הלחימה בהכרח יובילנו אל תחילת חיי האדם כצייד כלי הצייד לשם ספורט וצעצועי התחרויות והשעשועים, ראשיתם בכלי הצייד לשם מחיה. משהחלה החקלאות — אף שטרם היתה מפותחת — להקל על הצורך הבלתי נלאה לאתר ולהרוג בעלי-חיים לתזונה היומית, נועדו הצייד, הספורט, התחרויות ואפילו המלחמה להשגת קיום-יחיד פסיכולוגי בתרבויות קדומות, ושלושת הראשונים מוסיפים לעשות זאת עד ימינו. מנקודת מבט זו אין זה פלא, אפוא, שהמארינג, עם כלי הנשק שהיו בידיהם, גיבשו שיטת לחימה, שיסוד המשחק היה בה יסוד מודגש כל כך. הסבת חניות העץ וגרוזיני האבן המופעלים בידי אנשים בקבוצת תמיכה הדדית, מכלי פגיעה גרידא למכשירי הריגה אמיתיים, נבעה לא מעצם הקטלנות של כלי הנשק, אלא מכוונת הצדדים הלוחמים. התכונה שצריכה להרשים אותנו בלוחמת המארינג אינה הפרימיטיביות שלה אלא תחכומה. ברמת הפרט, בחברה נעדרת הישגים אסתטיים, היא עשתה רבות לספק את הצורך האנושי בביטוי עצמי, בהצגה ובתחרות ואף — אם נקבל את התאוריה — ל"שחרור הדחף" לתוקפנות. ברמת הקבוצה סיפקה הלוחמה אמצעי להבהיר לקבוצה מתנגדת את דרגת החומרה שיוחסה להפרות יחסי השכנות הטובה ולתוצאות הלא נעימות שתהיינה לאי הכרה בעליונות עצמתה של אותה קבוצה, עצמה שהופגנה קודם לכן בסגנון סמלי וברוח שהזמינה לא הסלמה אלא דיפלומטיה.

היסטוריונים צבאיים חייבים להתמקד מעל לכול בנשק המארינג. גרוזיני אבן וראשי-חץ מעצם, ש"קוטלגו [אבל] לא הובנו", כביטוי הקולע של טרני-היי, מעידים על עבר אנושי של שיניים וציפורניים מגואלות בדם. המחשבה המודרנית, בראותה פיסות צור מסותתות, מפליגה בדמיונה מיד אל גולגלות מרוסקות ועמודי-שדרה מחוצים. ייתכן מאוד כי אלה הפגיעות שהסבו אבותינו הפרה-היסטוריים לאויביהם, בסכנם גם את עורם-הם. לעומת זאת, הידוע לנו על המארינג מרמז, כי אין זה נכון בהכרח שאנשים מצוידים בנשק תקופת האבן היו אדישים להישרדותם.

כלי נשק שהינם קטלניים רק בלחימת פנים-אל-פנים, אינם מחייבים את מפעיליהם להילחם פנים-אל-פנים. קפיצה למסקנה זו, פירושה החלת "דטרמיניזם טכנולוגי" על התנהגות אנושית, אשר האופי הזהיר, המגשש והמתמהמה של טקטיקות המארינג סותר אותו. אם ניכר אצל המארינג חוסר רצון להיכנס לקרב מכריע, אנו למדים למעשה שהם לא ראו את תכלית הקרב בניצחון מוחץ בשדה הקרב. ואז מותר להניח, שעמים אחרים, באותה רמת תרבות חומרית, נהגו כמותם. עם ההכרה הזאת בתודעתנו עלינו להוסיף ולהרהר איזה שימוש היה יכול להיות לנשק מעץ, מאבן ומעצם בעבר הפרה-היסטורי.

המאורים

נצטרך לפסוע פסיעה גדולה להעתקת התבוננותנו מלוחמת עמים פרימיטיביים בארגונם החברתי, דוגמת אנשי ההר בגיניאה החדשה, אל משטר הציפיים המדרגי והתאוקרטי של ניו זילנד, מרכז היישובים הגדולים ביותר של הפזורה הפוליניזית בדרום האוקיינוס השקט. זהו דילוג לא רק בזמן ועל תרבויות אלא גם על פני תהום פעורה של מחלוקת בין אנתרופולוגים על השלבים של הפיכת הפרימיטיביות למודרניות.

לפי ההשקפה האנתרופולוגית הקלאסית התפתחה החברה האנושית הפרה-היסטורית דרך שלבי הקבוצה, השבט והציפיות עד למדינה הקדומה. בטיפולוגיה הזאת מוגדרת הקבוצה כחבורה קטנה שאנשיה יודעים, ולפחות מאמינים, כי הינם מקורבים זה לזה בקשרי דם — טיפוסית לארגונם החברתי של ציידים ומקוששים ביישנים ופרושים, החיים תחת מרות אבהית, כמו הבושמנים של דרום אפריקה. בשבט רווחת בדרך כלל אמונה במוצא משותף אבל בעיקר מאחדות אותו הלשון והתרבות ולא בהכרח הוא מקבל עליו ראשות, אם כי הוא עשוי להכיר בסמכות שמחזק אותה מיתוס דרך מוצא האב (פטריליניארית) או האם (מטריליניארית). על פי התאוריה האנתרופולוגית נוטה השבט לשוויוניות.³⁹ אבל הציפיות היא סמכות מדרגית, בדרך כלל תאוקרטית, וייחוס הפרטים בה נקבע לפי מרחק הדורות מן האבה-מייסד שמוצאו אלוהי. המדינה, מסגרת שחיים בה כיום רוב אוכלוסי העולם, מקובלת כמתכונת שהתפתחה מן הציפיות. האנתרופולוגים, המסתייעים בהבחנה המפורסמת של מקס וֶבֶר (Weber), מבחינים בין ציפיות למדינה על פי בסיס הלגיטימציה שלהן — "מסורתית" (לפעמים "כריזמטית"), או "משפטית".⁴⁰ למזלם של הלא-מומחים, החלו האנתרופולוגים באחרונה להעדיף שיטת סיווג פשוטה יותר, המכירה רק בחברות "שוויוניות" או "מדרגיות" בטרם היותן למדינה.⁴¹ הסיבה לתפנית זו — שלא נתקבלה על דעת הכול — היא העובדה, כי חברות פשוטות רבות שמצאו אתנוגרפים באזורי העולם הקשים ביותר לגישה — בהרים, ביערות ובמדבריות — זוהו עתה כפליטים מדיכוי של שכניהם החזקים מהם. מבניהם החברתיים של פליטים אלה הידרדרו בגלל מנוסתם, פיזורם, קשייהם

הכלכליים והשחיקה שחלה במיתוסים ובמערכות הסמכות שלהם במהלך התלאות שעברו עקב עקירתם. פרשנות זו מקוממת את מי שאימצו את האמונה בקיום חברות נטולות מדינה, שנתהוו עקב בחירה תרבותית או הסתגלות לסביבה, אלא שכוכבה של האנתרופולוגיה מהסוג הזה דועך והולך.⁴² היא עשויה לקומם גם אחרים בגלל החשיבות היתרה שמייחסת הפרשנות החדשה ללוחמה, במיוחד כשהמלחמה מוגדרת כפזיזות כתחרות על משאבים יקרי מציאות.⁴³

בעוד אשר חברת המארינג כלל אינה דומה למדינה (חברת היאנומאמי נתפסת על-ידי רבים כאותו דבר חמקני, הקמאיות המקורית), הרי חברת המאורים בניו זילנד התקרבה מאוד למעמד מדינה, ולו רק על פי המבחנים של היכולת לבצע עבודות ציבוריות גדולות ושל היכולת לנהל לוחמה בקנה-מידה גדול על פני מרחבים ניכרים. המאורים בוודאי לא סבלו ממחסור במזון, אם כי ב-600 עד 800 שנות השתקעותם בניו זילנד הם הספיקו להכחיד כשמונה-עשר מיני עופות, בכללם המואץ הענקי שאיננו יכול לעוף.⁴⁴ הסיבה העיקרית להגירתם הבינ-איית, לעומת זאת, היתה העלייה בשיעורי צפיפות האוכלוסיה. עלייה זו — הואיל והאצת הייצור, תמותת התינוקות, ההפלגות למסעות והלוחמה לא היה בהם כדי לבלום את הלחץ — הביאה לגירוש קבוצות שלמות ממושבותיהן. ייתכן כי הפוליניזים, שהגיעו לניו זילנד כנראה סמוך לשנת 800 לסה"נ, היו ספנים מן הדגם הוויקינגי, צעירים הרפתקנים מחוסרי קרקע כמו לייף אריקסון, שתרו אחר Vinland [ארץ הענבים] בדרום, או פליטים שנמלטו מפני ציף מנצח באי מולדתם. ואולי היו ניצולי אוניות טרופות שמזלם האיר להם פנים.⁴⁵ עם הגיעם, היינו הך באיזו דרך, הם הביאו עמם את מאפייני חייהם הפוליניזיים וגם את מוסדותיהם: את משטר הציפיים, שהמיתוס מייחס את מוצאם לאלים, את ריבודם החברתי ואת מיומנותם הצבאית. הם הביאו גם חפצים המותאמים לחיי אי, בכללם כלי נשק עשויים מעץ — החנית, האלה — שעצמות, אבנים, צדפים ואלמוגים מעובדים חימשו אותן בחוד קטלני. בכלי נשק אלה, בסופו של דבר, ינהיגו המאורים בשטחים הנרחבים של צפון האי והדרומו צורת לחימה, ששליטי מדינות בתקופת הברזל ואפילו בעידן אבקה-השרפה יפיקו ממנו לקח מועט מאוד.

שני מקורות היו לסמכותו של הציף הפוליניזי: המאנה, תפקידו ככוהן שמתווך בין אדם לאל; והטאבו, זכותו להקדיש חלק מפרי הארץ והמים, מתת האלים, למטרה דתית, שיכלה להיות עריכת כירה פולחנית, העלאת קרבן או בניית מקדש, אולם בפועל היו כרוכים בכך מיסוי והכוונת כוח עבודה. הציפיים יכלו לתבוע וגם לאכוף את הרחבת סמכותה של ההנהגה בחברות פשוטות ושוויוניות יותר, שאנשיהן ציפו כי ראש העדה יתווך, ייעץ וינהיג. הצורך להגביר את התנובה באיים שסבלו מלחץ אוכלוסיה, הסמיך את הציף הפוליניזי לתבוע מאמץ קהילתי בעיבוד האדמה, בדיג, בבניין ואף בעבודות השקיה. אם גרם גידול האוכלוסיה להתלקחות מלחמה, הוסמך הציף — במיוחד אם יצאו לו מוניטין של טוֹא, לוחם — לכוף על אנשיו את מנהיגותו הצבאית.⁴⁶ הועלתה טענה משכנעת, כי משטרי הציפיים המאורים בניו זילנד הגיעו למסקנה

כי פשוט יותר להקל על לחצי גידול האוכלוסיה על-ידי יציאה למלחמה נגד שכנים בעלי אדמות פוריות, מאשר על-ידי כירוא יערות בראשית, שרבים כמותם נותרו בקדמותם עוד כשהגיעו המתיישבים האירופיים בשנות הארבעים של המאה הקודמת. הציפים יכלו לפתוח במלחמות כאלה, משום שבכוחם היה להורות על התייצבות נתיניהם, משום שיכלו לספק אספקה מלחמתית ולגייס אמצעי תובלה לטווח ארוך, כמו שייטות של בוציות (קנו), ומשום שידעו, אם ניחנו בכישורים פוליטיים, להיות פה לקובלנות העדה נגד אויב.

לוחמת המאורים התנהלה על פי מתכונת מוכרת. עילת המלחמה היתה תמיד שאיפת נקם, שבאה או לא באה על סיפוקה, אם חוליית פשיטה מצאה והרגה אדם בודד מאנשי האויב. קבוצת לחימה של המאורים מסוגלים היו ללחום קרב אכזרי ביותר. לאחר אספה פומבית, שבה "נמנו העלבונות בלהט רב", הושרו שירי מלחמה והוצגו כלי הנשק, היתה קבוצת הלחימה יוצאת למשימה. אם נתקלה באויב בשטח הפתוח ועלה בידיה להבקיע את שורותיו, בא שלב ה"חורמה", שתוצאותיו היו מבעיתות:

המטרה הגדולה של לוחמים אלה, הרצים המהירים... היתה להתמיד במרדף ולא להרפות; להנחית על ראש כל אדם מהלומה אחת בלבד ולהטיל בו נכות, כדי שהבאים מאחור יוכלו לגבור עליו בוודאות ולחסלו. לא אחת, אחרי שהוכה האויב שוק על ירך, היה אדם אחד ויחיד, חזק וזריז רגליים, דוקר בחנית קלה עשרה או תריסר אנשים, כדי להבטיח כי יוכרעו וייהרגו.⁴⁷

בשיטות כאלו עלולים היו המאורים להגיע חיש מהר להשמדת איש את רעהו, אילו לא הוגבלה לוחמתם בשני אופנים. מן הבחינה החומרית התמצתה הלחימה בהתקפה ובהגנה על ביצורים. חוזקם של מעוזי המאורים ומספרם — לפחות 4,000 נמצאו — ממחישים את הכוח שהיה בידי הציפים לארגן עבודות ציבוריות באוכלוסיית ארבעים השבטים, שמנו יחד בין 100,000 ל-300,000 נפש, ומעידים עד כמה היתה תרבותם מפותחת מהבחינה הפוליטית. אבל מן הבחינה הצבאית נועדו הביצורים לחסוך מהם את הגרוע ביותר בלוחמה שהיתה נקוטה בינם לבין עצמם. הביצורים, שנבנו בדרך כלל באתרים שבראשי גבעות, הכילו אולמות רחבי-ידיים לאחסון מזון, שאפשרו למתבצרים להתגבר על השמת אדמותיהם, והוקפו גדרות-כלונסאות חזקות, חפירות עמוקות וסוללות גבוהות. הואיל ולא היו למאורים, כנראה, אמצעים ללוחמת מצור, יכלה הגנה נחרצת לבלום את התוקפים עד כלות משאביהם לניהול מערכה.⁴⁸

מן הבחינה התרבותית היתה לוחמת המאורים מוגבלת בשל מטרותיה הפשוטות מאוד. האנתרופולוגים באו על סיפוקם במסקנה שהמאורים היו אוסרים מלחמה לשם חלוקה מחודשת של קרקעות, על-ידי העברתן מרשות החלשים לידי חזקים מהם. אלא שתכנית המלחמה המאורית כללה אכילת חללי האויב המובסים (למעט ראשיהם שנשמרו כמזכרות ניצחון). הפער הזה, בין מה שהיו המעשים בפועל של

נרשאי המחקר האתנוגרפי, לבין מה שהיתה לפי מסקנת האנתרופולוגיה התכלית העמוקה יותר של פעולותיהם, מהווה את הבסיס לאחדים מן הוויכוחים האקדמיים הנרגזים ביותר. להיסטוריונים צבאיים ברור, שהתרבות הצבאית של המאורים היתה תרבות נקם. ילדים זכרים למדו למן הגיל הרך כי עלבון — שלא לדבר על שוד או רצח — לעולם לא יסולח. המאורים היו נוקמים ונוטרים ולפעמים נצרו בזיכרונם טינה מדור לדור, שלא כופרה אלא אחרי שהאויב נהרג, בשרו נאכל וראשו שופד על כלונס בחומת הכפר המבוצר, כדי לספוג שם עלבונות סמליים. לוחמת נקם זו לא התנהלה על בסיס אחד-תחת-אחד. פשוט, אכילת האויב וכריתת ראש או ראשים אחדים די היה בהם להפיג איבות ישנות שמקורן במיתות רבות יותר משהוסבו בפעולת התגמול.⁴⁹

זוהי דוגמה נוספת כיצד אתיקה תרבותית, אפילו מהסוג הפראי ביותר, עשויה באופן פרדוקסלי להגביל את הנזק שיגרמו לוחמים זה לזה. אתיקה זו, שחושקה אצל המאורים בהגבלות חומריות, כמו אלה שמספקת ההתבצרות, הבטיחה, בסופו של דבר, שיכולת הציפות להתעלות על הטכנולוגיה של האלה והחנית במסע לכיבוש אי שלם לא תתממש. עם בואו של המוסקט, התפתחו מספר משטרי ציפים מאוריים במהירות מדהימה למעמד מדינה, אולם זוהי פרשה בפני עצמה. בינתיים, בחברה הרבה יותר מתוחכמת מזו של המאורים, באמריקה הפכה-קולומביאנית, הגבילה אתיקה תרבותית את היכולת הפוטנציאלית הגדולה יותר לנהל קרב הכרעה קלאוויזי, באופן מרתק יותר.

האצטקים

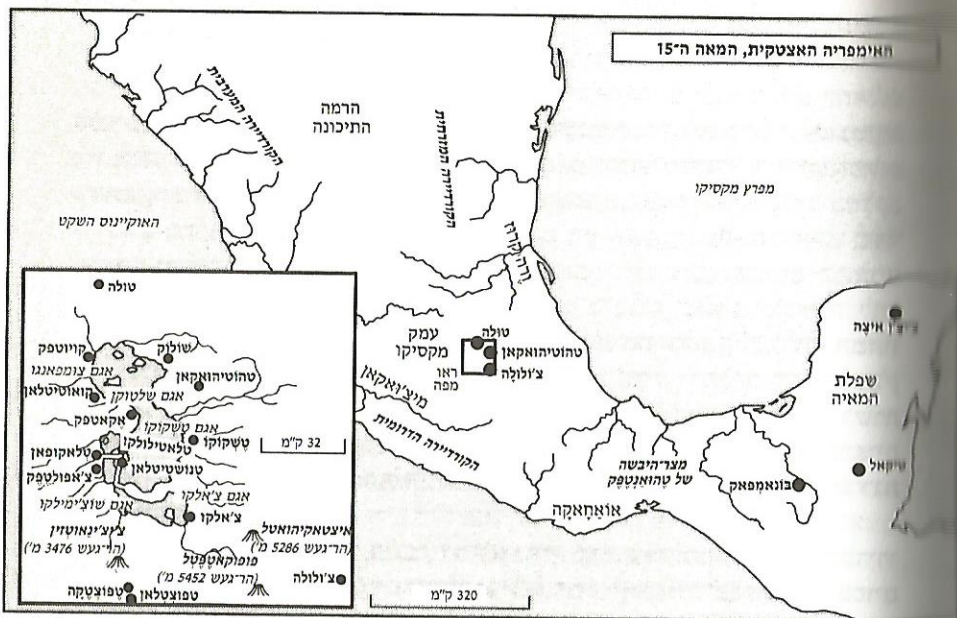
אכזריות שאין דוגמתה בעולם כולו היתה בלוחמת עמים פרה-קולומביאניים אחדים באמריקה הצפונית והתיכונה. לדעתו של טרנייהי המלאנזים של דרום האוקיינוס השקט מובילים ב"אכזריות פשוטה" — הראיות שבידינו אינן מאששות זאת — ועמים דרום אמריקנים אחדים הם אולי הגרועים שבקניבליים (הוא נמנה עם הראשונים שהאמינו, כי קניבליות מוסברת בחוסר פרוטאינים, השקפה שזכתה אחר-כך לתמיכה רחבה, שמידלדלת והולכת באחרונה).⁵⁰ אלא שלא אלה ולא אלה התמסרו לעינוי שבויים פולחני, עם או בלי קניבליות בעקבותיו, כפי שהיה נהוג, בין היתר, אצל חלק מהאינדיאנים של מישורי צפון אמריקה ואצל האצטקים. להלן תאורו של טרנייהי:

בכל אחת מפשיטותיהם השתדלו הסקידי-פוני (Skidi Pawnee) לשכות מן האויב בתולה נאה. הנערה אומצה על-ידי אחת המשפחות הנכבדות של פואוני, שהתייחסה אליה, להפתעתה, בהתחשבות רבה יותר משזכו לה הבנות האמיתיות של המארחים — היא היתה לבת יקירה אהובה. אבל בשעת-לילה מאוחרת אחת לפתוה בגסות, קרעו את בגדיה מעליה וצבעו

בפיה את מחצית גופה לאורכו, מראשה דרך שיפולי בטנה עד רגליה. כך היתה לסמל המפגש בין היום והלילה. אחר-כך קשרוה אל שני כלונסאות זקופים... ואביה המאמץ אולץ לפלח את לבה בחץ, ברגע זריחתו של כוכב-השחר הקדוש. מיד אחריו בא תור חצי הכוהנים וגופה נוקב נוראות בטרם מילא את יעודו. הפולחן לריצוי כוכב-השחר נחשב חיוני לרווחת הפוני ולהצלחה בכל מעשיהם, במיוחד בחקלאות.⁵¹

ישועי אחד, שהגיע כמיסיונר אל בני הורון (Huron) תיאר רצח פולחני מזוויע אף יותר מזה, שביצעו באחד משבוייהם מקרב הסֶנְקָה (Seneca) ב-1637. גם קרבן זה אומץ תחילה על-ידי משפחת הציף, אבל אחר-כך נדחה משום שגופו היה פצוע. הוא נועד למות בשרפה, ולאחר חגיגה שערכו שובי הובא האיש לבית המועצה ועבר שם ליל ייסורים. בזמן שהציף של הורון הכריז איך יבותר גופו שר השבוי שירי לוחם, "אחר-כך הוא החל לרוץ שוב ושוב כמעגל סביב המדורות, והכול השתדלו לכוותו [באודים] בעוברו על פניהם. הוא צווח כנשמה אבודה והבקתה כולה הזדעזעה מצווחות ומזעקות. היו שצרכו אותו, אחדים אחזו בזרועותיו ושברו בהן עצמות, אחרים נעצו מקלות באוזניו." אולם כאשר התעלף, "השיבו את רוחו בעדינות", הגישו לו אוכל, דיברו אליו באחוזה ובלשון דומה ענה גם הוא לצורכי בשרו. כל אותה עת "נאק את שירי הלוחם שלו, ככל שיכול". עם שחר, בעודו בהכרה, נלקח החוצה, נקשר אל עמוד ונכווה למות בראשי גרזן מלובנים שהושמו על בשרו. אחר-כך בותר גופו והבתרים חולקו לנוכחים כהבטחת הציף.⁵²

מצויים תאורים ממלחמת אלג'יריה על צנחנים צרפתיים צעירים שליטפו וניחמו שבוי מוסלמי אחר שעניוהו להצלת מידע מפיו, אבל אין ולא כלום בין התנהגות זו לבין פולחני שבת הורון. הצנחנים עינו לתכלית מעשית, ואילו ההורון וקרבתם היו שותפים למעשה זוועה שלעולם יישאר בלתי מפוענח לגבי מי שחיים מחוץ למערכת המיתוסים שלהם. היסטוריונית התרבות אינגה קלנדינן (Clendinnen) הפיחה רוח חיים באימי ליל מיתתו של אותו בן סנקה בשחזורה המכריק את האתוס של האצטקים של מקסיקו, שלדידם היו קרבנות אדם נחיצות דתית, הלוחמה היתה אמצעי עיקרי להשגת המועמדים לעלות קרבן, ושבויי המלחמה, כמו אותו סנקה גיבור, היו בעצמם משתפי פעולה מסורים בפולחן שהכתיב את מיתתם בייסורים איטיים. האצטקים היו לוחמים חזקים, שעלה בידיהם, בין המאה השלוש-עשרה והמאה השש-עשרה, להשתלט על עמק מקסיקו המרכזית ולכונן שם את הציוויליזציה החומרית המרהיבה מכל התרבויות שבשלב טרום-כתב וטרום-ברזל. יפעתה, כך דיווחו הקונקיסטדורים מוכי התימהון, עלתה על זו של מולדתם, ספרד. אולם את ההיסטוריונים הצבאיים ריתקה הציוויליזציה של האצטקים בגלל ההגבלות יוצאות הדופן שהטילו בעצמם, באמצעות אמונותיהם הדתיות, על כושרם לעשות מלחמה, ובריסונים שכפו אמונות אלה על הלוחמים במהלך הקרב.

מלכתחילה נכנסו האצטקים לעמק המרכזי של מקסיקו בחיפוש אחר אמצעי מחיה. בהיעשותם חיילים יעילים של הטפאנק (Tepanec), אחת משלוש המעצמות שנודעו אז בעמק, ובמוצאם מקום להתנחל באי לא-נושב באגם טְשֶקוֹקוֹ, הצליחו להתבסס כמעצמה בזכות עצמה. אלה שקיבלו את עליונותם, שולבו באימפריה שלהם ומי שגילו התנגדות, נכפתה עליהם מלחמה. גייסות האצטקים היו מאורגנים להפליא, כולל האספקה, כיאה לתרבות המושתתת על ביורוקרטיה מתקדמת. הארגון הטיפוסי היה של חלוקה לפיקודים בני 8,000 איש, שכמה מהם יכלו להתקדם בצירים מקבילים לאורך הדרכים המשוכללות של האימפריה, במהירות של 20 קילומטר ליום, מצוידים במנות מזון למערכה בת שמונה ימים.⁵³ ניתן לדבר על "אסטרטגיה" של האצטקים, לפי תפיסת קלאווויץ את המונח. מלחמותיהם, כותב ר' האסינג (Hassing), נפתחו

במה שהיו במהותן הפגנות של גבורה צבאית, שבמהלכן התנגשו חיילים במספר שווה מכל צד בקרב פנים-אל-פנים להצגת מיומנותם. אם לא היה בכך כדי להרתיע את אחד הצדדים ולהביאו לכניעה, הסלימה הלחימה בפראותה, במספר משתתפיה ובכלי הנשק המופעלים... כמו קשתות וחצים... קרבות אלה, בזמן שהתנהלו, ריתקו אויבים מסוכנים. כוחותיהם ספגו אבדות כבדות במלחמות ההתשה שהאצטקים בעליונותם המספרית עתידים היו לנצח בהן,

ואפשרו המשך ההתפשטות האצטקית במקומות אחרים... היריבים כותרו בהדרגה עד אשר, מנותקים מסיוע חיצוני, הובסו.⁵⁴

קלנדינן מציגה את הלוחמה האצטקית באור מורכב הרבה יותר. החברה האצטקית היתה מדורגת מאוד — "מרוכדת", כביטוי האנתרופולוגים, לא בחלוקה גילית פשוטה, כי אם על פי המעמד. בתחתיתה היו העבדים, חסרי המזל, שנפל בחלקם להימצא בתחתית המערכת הכלכלית; מעליהם היו פשוטי-העם, חקלאים, בעלי מלאכה וסוחרים, אנשי כפר ועיר מצויים; מעליהם האצילים, מעליהם הכוהנים ולבוסף השליט. עם זאת היו כל הזכרים לוחמים-בכוח מלידה, שניתנה להם הזדמנות להגיע למעמד גבוה של לוחמים, באמצעות בתי החינוך של ערי המחוז — קאלפּתוּלִי — שהיו בחלקם מועדונים, בחלקם מנזרים ובחלקם גילדות. חלק מהטירונים היו לכוהנים, אבל הרוב פנו לחיי יום-יום על סמך התחייבות לשרת כלוחמים בעת הצורך, ואילו המיעוט — בניס לאצולה מיוסדת על הישגים צבאיים — נועדו להמשיך במסורת המשפחתית. השליט נבחר מקרב מי שהגיעו לדרגת מצביא מלחמה.

אבל השליט לא היה חייל בלבד, גם לא כוהן, הגם שכוהנים הקיפוהו והסדירו את שגרת-יומו המבועית. כנגד זה הוא גם לא היה אל, אף-על-פי שבמובן מסוים האמינו שהוא ניחן בכוח אלוהי. בנוטלו את השלטון הוכר ברשמיות מצמרת כ"אדוננו, הורגנו, אויבנו", ביטוי מדויק לשליטתו על נתיניו, שבחלקם נרכשו כפעוטות או כעבדים ויועדו לפולחן הדמים של העלאת קרבנות בנוכחותו.⁵⁵ יותר מכול ראו בו נתיניו ישות ארצית המצויה ברשות האלים אשר להם הוא צריך להעלות קרבן-דמים על חסדם בקיום המחזוריים — במיוחד על זריחת השמש מדי יום — המאפשרים לעם האצטקי להמשיך בחייו. אבל החברה האצטקית עצמה לא יכלה לספק די מועדים קבילים למלא אחר הדרישה לקרבנות. צריך היה להשיגם במלחמה.

הקרב היוזם היה המעשה המרכזי בלוחמת האצטקים והוא נערך בטווח קרוב. אבל צורת לחימה זו היתה זרה לנו, בגלל פולחניותה היתרה ומאחר שכלליה התקבלו באורח הדדי על האצטקים ועל אויביהם גם יחד. האצטקים היו צורפי זהב מעולים אבל את הברזל והארד לא גילו. הם השתמשו בקשת ובחץ, בחנית ובאטלאטל, מטול שהוסיף טווח לחנית המוטלת. הנשק שהעדיפו היתה חרב עץ שרסיסי אבן-לבה או נתזי צור שובצו בלהבה, שהיתה מיועדת לפצוע אבל לא להרוג. הלוחמים עטו "שריון" של רפידת כותנה לעצור חצים (לימים אימצה הספרדים במלחמותיהם עם האצטקים, כשנוכחו לדעת כי שלטי החזה העשויים פלדה היו לא רק לוחטים מדי אלא גם מיותרים במקסיקו) ונשאו מגינים עגולים קטנים. מטרת הלוחם היתה להגיע למגע עם יריב ולהנחית מכה משתקת על רגליו מתחת למגן.⁵⁶

צבאות האצטקים היו מורכבים כמו החברה האצטקית. רוב הלוחמים שנאבקו על מקום בקו הלחימה היו שוחרים שיצאו זה לא כבר מבתי החינוך, אורגנו

בקבוצות לימוד ללקיחת שבויים, ומפקדיהם וידאו שיפנו עמדות ללוחמים המנוסים אשר דורגו לפי מספר השבויים שלקחו בקרבות קודמים. הבכירים ביותר, שלקחו כל אחד שבעה שבויים, לחמו בזוגות וניכרו במחלצות הלוחם המפוארות ביותר. אם מת אחד מן הצמד והשני פנה להימלט, היו חבריו הורגים אותו. לוחמים אלה נקראו "משוגעיי" הלוחמה האצטקית, שהציגו מופת של אומץ בשדה המערכה ובחיי העיר המסודרים של האצטקים הותרה להם התנהגות פרועה, שלא נסבלה אצל איש זולתם.

אבל "הלוחמים הגדולים היו ציידים בודדים". מבעד לאבק ולמהומה של הקרב היו תרים אחר אויב ב"דרגה" שווה, או באופן אידאלי אף גבוהה יותר (מומחים לספרות קלאסית וימי ביניימית יזהו אתיקה זו בתאורי הלוחמה ההומרית והאבירית).

הדו-קרב השקול היה המתכונת המועדפת... מה שהתאמצו [הלוחמים] לעשות, זה לגבור על היריב, על-פירוב במהלומה על רגליו שקרעה גיד או מחצה פיקת ברך, דבר שאפשר להפילו לארץ ולהכריעו. ייתכן שתפיסת לוחם בשער ראשו... הספיקה להביאו לידי כניעה, אף שכרגיל נמצאו אנשים מצוידים בחבלים לכבול את השבויים ולהוליכם לעורף.

המעשה האישי של לקיחת שבויים היה כה מרכזי בלוחמת האצטקים, עד שאם קרה ומישהו נתן שבוי לעמית שלא עלה בידו לשבות, כמחווה למען יועלה בדרגה, גרר הדבר עונש מוות לשניהם.⁵⁷

קרב שהחל בחילוף מטחי חצים, לשם זריעת המהומה שבה יכלו דו-קרבנות כאלה להתקיים, הסתיים בהעברת השבויים שנלקחו לעיר הגדולה טְנוֹצְ'טִיטְלָאן. המנצחים הלכו לדרום — האלופים נטו לנוח עד להתנסות הבאה, הלוחמים מהדרג הבינוני אולי פרושו בכבוד לתפקידי מינהל, ואלה שנכשלו בניסיונם השני או השלישי לקחת שבויים, הודחו מבית החינוך לאימוץ לוחמים והידרדרו למעמד סבלי מטענים משכירי שירותיהם, הדרג הנחות ביותר בחברה האצטקית. סבלם של השבויים אך החל.

קרבות האצטקים עשויים היו להניב אלפים רבים של שבויים, אם בעקבות הניצחון היה גם כיבוש. לאחר דיכוי ההתקוממות של הוּאַשְׂטֶק המשוועבדים, הובאו כ-20,000 שבויים לעיר הבירה, ונועדו לעלות קרבן בחנוכת מקדש פירמידה חדש, בעקירת לבותיהם עם עלותם לפסגת המבנה. חלק מהשבויים הוחזקו, ביחד עם עבדים שניקנו או נמסרו כמס עובד, להקרבה בארבעת החגים הגדולים של השנה. בראשון בהם, הוא חג פשיטת עור האנשים, טלאקאשיפּוּאַליסטלי, נקטלה קבוצת קרבנות נבחרים, שאופן שבייתם ודרך המתתם ביטאו הן את הצורה והן את הפילוסופיה של הלחימה האצטקית. מבצע צבאי מסוים זה סוגנן באורח קיצוני: היה זה קרב ה"פרחים" או הקרב "עטור הפרחים" שניטש בין האצטקים ובין שכניהם, כולם דוברי נאהוּאַטְל, כמיוחד לשם לקיחת שבויים ממעמד הלוחמים

הגבוה ביותר, הראויים למות כקרבנות. הקרבות הוסדרו מראש והגורל הצפוי למוקרבים היה ידוע.⁵⁸

אחד מ-400 השבויים שלקח כל בית הינוך ללוחמים נבחר ל"הפשטה". בתקופת ההכנות, בטרם הובא למקום הוצאתו להורג, הוא זכה מצד שובהו ומצד הפמליה המסורה של שובהו מקרב הנוער המקומי ליחס השמור לאורח מכובד. כולם אירחו לו חברה, פיארוהו והביעו התפעלותם ממנו — אם כי גם "עקצו" אותו באזכורי הגורל האיום הנשקף לו. בהגיע יום החג, הוא נלקח, מוקף כוהנים, אל אבן הריגה המוצבת על בימה גבוהה דיה לצפיית הקהל, מתוחמת בחבל, ומצוידת לייסורי מותו.⁵⁹ האבן העניקה לו יתרון גובה על ארבעה לוחמים שעתידיים היו לתוקפו וניתנו לו ארבע אלות השלכה, שיכול לזורקן על יריביו. אבל כנשק עיקרי ניתנה לו חרב לוחם שבחודה נוצות, לא צור.

הנידון, מורם מיריביו ומשחרר מהאיסור להרוג ששלט בשדה הקרב, יכול להניף את אלתו הכבדה ולהנחיתה על ראשיהם בחירות שלא הורגל בה. גם האלופים [האצטקים] עומתו עם מטרה כה מפתה בקלותה. הם יכלו להשביח את כושר הפעולה של הקרבן בחבטה הגונה בכרכו או בקרסולו, כמו בשדה הקרב. אבל מהלומה כזאת היתה קוטעת באחת את הראווה ושמה קץ לתהילתם. לכן עמדו בפני הפיתוי. בנסיבות התובעניות הפומביות האלה היתה דאגתם נתונה להפגנת מיומנות גבוהה בתפעול נשק: לחתוך את הקרבן באותם להבים צרים, באיננות ובעדינות, בהצגה מרהיבה במשכה, ולהרוות את העור החי בדם [ההליך כולו נקרא "הפשטה"]. לבסוף ... מותש ממאמץ ומאובדן דם, היה הקרבן מועד ונופל.

קצו בא כמעשה הפולחני של ביתוק חזוהו ועקירת לבו הפועם עדיין.⁶⁰ שובהו לא נטל חלק בהתעללות הרצחנית, אלא צפה בה למרגלות אבן ההריגה. אולם מיד עם התות ראש הקרבן, לשם הצגת גולגולתו במקדש, הוא שתה את דם המת והביא את הגופה לביתו. שם קטע את הגפיים כדי לחלקן כדרישת טקס הקרבן, פשט את עור הגופה וצפה כיצד משפחתו

מכלה ארוחה פולחנית קלה של נזיד תירס ובה נתח מבשר הלוחם, תוך שהיא מבכה את הגורל הצפוי ללוחם הצעיר יוצא חלציה היא. ל"סעודה" עגומה זו הסיר השובה את גלימת השובה המפוארת שעטה וגופו נצבע, כפי שנצבע גוף השבוי המת, בגיר ובנוצות של הקרבן המיועד.

אבל השובה — אשר בתקופת ההמתנה כינה את הקרבן המיועד "בני האהוב", זכה שהלה יפנה אליו בלשון "אבי האהוב" והעמיד לו "דוד" לשרתו במהלך ה"הפשטה" — שב אחר-כך והחליף את לבושו. הוא עטה את העור שפשט מן המת ואחר-כך היה משאלו "למי שהתחננו לזכות בכך", עד אשר פיסות

הבשר שדבקו בו הרקיבו והתמוססו. זאת היתה הכרת-התודה האחרונה ל"אדוננו המופשט" אשר בארבעת הימים שלפני מותו השתתף בחזרות על פולחן אבן ההריגה: ארבע פעמים נעקר לבו מחזהו באורח סמלי ובלילה האחרון קיים ליל-שימורים עם "אביו האהוב" עד שהגיע השעה לצעוד אל האבן ולצפות במאבקם חסר הסיכוי של הקודמים לו ברשימת הקרבנות.

כיצד הצליח הקרבן לעמוד במסת הייסורים שאין מילים לתארה? קלנדינן סבורה שהיה זה הודות לידיעה כי "אם ייטיב למות, שמו יינון ושבחיו יושרו בבתי הלוחמים בעיר מולדתו". לקביעה זו הדים לא מעטים בעלילות הגבורה האירופיות ויש בה לשכנע פסיכולוגית, לפחות באשר להתנהגות הלוחם. זה מזכיר את "תמות נפשי עם פלישתים" של קולונל ביז'אר (Bigear) הצרפתי, כשנצטווה לעבור לפני מצלמות הווייטמין בעת הכניעה בדיאן-ביאן-פֵי, או את האוסטרלי ותיק מלחמת העולם הראשונה, בעל צלב-ויקטוריה, אשר בעת נפילת סינגפור עשה דרכו לבדו — רימונים בידיו והמילים "אצלי אין כניעה" בפיו — אל עבר הקווים היפאניים, ושוב לא נראה. אין בכך הסבר למניעי הלוחמים כגוף בשדה הקרב, ובשום אופן לא למודרניים, המניחים שלמלחמה תכלית חומרית ושללאבדות בנפש יחס מספרי מתאים לאותה תכלית. אבל איננה קלנדינן סברה שככלות הכול לא היה שום יסוד חומרי במלחמות האצטקים. הם האמינו כי הינם יורשי הטולטקים, המייסדים האגדיים של הציוויליזציה ברמת מקסיקו המרכזית, וכי נועדו להחיות את תפארת האימפריה הטולטקית. את היעד הזה אכן הגשימו, אבל הונחו לקראתו וזכו לקיימו בעזרת האלים, והאלים תבעו קרבנות מכל מי ומכל מה שהיה לו ערך, אפילו הפחות ביותר, ומעל לכול תבעו קרבנות אדם. וכך, יחד עם חפצם "להפיק מן הערים שבקרבכם המיידית... מס עובד מרבי בבחינת [הוכחה] להסכמה עם הטענה [של האצטקים] לחוקיות טולטקית", חשוב הרבה יותר היה הביטוי החיצוני של אותה הסכמה פנימית, במכתן שיתוף הפעולה בפולחני הדמים שתבעו אלוהיהם. האצטקים רצו משכניהם הכרה ב"תפיסתם-הם את עצמם ואת ייעודם".⁶¹

הואיל וייעוד כזה — להיות קשורים בגלגל פיוסה האינ-סופי של אלוהות חסרת אהבה וצמאת-דם — אינו מתיישב עם שום ראיית עולם מודרנית, קיימת נטייה לבטל את לוחמת האצטקים כהתנהגות סוטה, שאין לה זיקה לשום מערכת אסטרטגית או טקטית שיכולה להיחשב הגיונית. אולם הסיבה לכך נעוצה בעובדה שהורגלנו להפריד בין הצורך בביטחון לבין ההסתמכות על התערבות אלוהית מיידית בעניינים ארציים. האצטקים ראו את הדברים באופן הפוך: רק בסיפוק חוזר ונשנה של הצרכים האלוהיים ניתן לרסן את האכזריות האלוהית. כתוצאה מכך הגבילה את לוחמתם האמונה במטרה שלשמה נלחמו: לקיחת שבויים שחלקם יהיו משתתפים מרצון ברציחות הפולחניות. תוצאה נוספת ומרתקת אף יותר היו כלי הנשק האצטקיים באיכות הגבוהה, שעוצבו עיצוב מגביל: לפצוע אבל לא להרוג.

סייג חשוב אחד יש לשים על תאור זה: הוא מתאר את לוחמת האצטקים בהיותם

בשיא גדולתם ולא איך נלחמו כשנאבקו להגיע לכך. הדעת נותנת, שאזי הם קטלו את מי שהתנגדו להם, כפי שנהגו כובשים מאז ומעולם. "קרב הפרחים" הוא מוסד של חברה לא רק מתוחכמת מאוד אלא גם בוטחת בעצמה, שיכלה לעשות את לחימתה פולחנית, כיוון שפולשים אפשריים לא סיכנו את גבולותיה. היתה זו גם חברה עשירה מאוד, שיכלה להתיר לעצמה את הבזבוז שבהעלאת אלפי שבויים לקרבן, תחת העסקתם בעבודות יצרניות או מכירתם לעבדות במקומות אחרים. המאיה של אמריקה התיכונה, שאנדרטאותיהם עולות על אלה של האצטקים הן בממדיהן והן באיכותן, עשו ככל הנראה את ההיפך: הם העלו קרבן את השבויים רמייהמעלה ואילו את היתר כבשו לעבדות או הוציאו למכירה. נוהג המאיה תאם הרבה יותר את הדפוסים של עמים לוחמניים אחרים, שלדידם שביית עבדים היתה, כרגיל, גמול חשוב לעשיית המלחמה ולפעמים מניע עיקרי לה.⁶²

האצטקים שיצאו לקרב היו לוחמים, לא חיילים; משמע, הם ציפו — וציפו מהם — שיילחמו בגין המקום שתפסו במערך החברתי, לא משום חובה כלשהי ולא בעבור תשלום. והם לחמו בכלי נשק עשויים אבן. שני הסייגים האלה מגדירים גם את טיב הלוחמה הנבחנת כאן. אין ספק כי לוחמת האצטקים היתה לוחמה טרום-מתכתית משוכללת ביותר ואחת מצורותיה החריגות ביותר. עם זאת היא משתייכת לסוג הלוחמה של המאורים ואפילו של המארינג והיאנומאמי — ולא לסוג שהביאו בעקבותיהם גילוי הארד והברזל ואחר-כך הקמת הצבאות. כל הארבע היו לוחמות של התנגשויות בטווח-קרוב, בנשק בעל כושר חדירה דל ועל כן בלא המיגון האישי הסמיך למניעת פילוח הגולגולת או הגוף. הן שיוו הרבה טקסיות ופולחן להתמודדות, שמניעה ותכליתה לא היה להם ולא כלום עם העילות והתוצאות שקושר האדם המודרני למלחמותיו. הנקם ומחיקת העלבון היו המניעים השכיחים; סיפוק הכרח מיתי או דרישה אלוהית היו שכיחים באותה מידה כתכלית. סיבות ותוצאות כאלה יכלו לשרור רק מתחת למה שטרנייהי כינהו "אופק צבאי". אבל היכן ואיך — ומדוע, אם נורשה לשאול — החלו המלחמות?

ראשית הלוחמה

אנו מתארכים את ה"היסטוריה" למן הרגע שהחל בו האדם לכתוב, או ליתר דיוק, מאז הותיר עקבות של מה שניתן לזהות ככתב. עקבות כאלה שהותיר העם השומרי באזור שהנו כיום עיראק, תוארכו בערך לשנת 3100 לפסה"נ, אם כי מבושרי סמליו של אותו כתב עתיקים יותר בכ-5,000 שנה ומקורם ב-8000 לפסה"נ, כאשר באזורים מסוימים חדל האדם להתקיים מציד ומליקוט והחל לעבוד את האדמה. האדם המודרני, הומו סאפיינס סאפיינס, עתיק יותר מן השומרים; ואבותיו ההומינידים, דמויי-האדם, אלה שאליהם הוא מקורב בעליל בגודלו, ביציבתו וביכולותיו — עתיקים אף יותר, עד שלא בקלות ניתן לצקת משמעות במרחק

הזמן המפריד בינם לבינינו. ההיסטוריון ג' מ' רוברטס, שניסה למפות את הפרה-היסטוריה — את התקופות שלפני הכתב — בדרך שתהיה לה משמעות גראפית, מציע שנחשוב על הולדת ישו כעל אירוע שחל לפני עשרים דקות, על חופעת השומרים ארבעים דקות קודם לכן, על היווצרותו של "יצור-אנוש מוכר מטיפוס פיסיוולוגי מודרני" במערב אירופה חמש או שש שעות לפני כן ועל חופעת "יצורים בעלי מאפיינים אנושיים" שבועיים או שלושה שבועות לפני הזמן הנוכחי.⁶³

ההיסטוריה של הלוחמה מתחילה עם הכתב, אבל אין להתעלם מהפרה-היסטוריה. מחלוקת עמוקה קיימת בין הפרה-היסטוריונים, כמו בין האנתרופולוגים, בשאלה אם היה או לא היה ה"פְּרֶה-אָדָם" אלים כלפי בן-מינו. זהו ויכוח שמסוכן להיכנס בו, אבל מן הדין שנדע לפחות על מה הם חלוקים. הוויכוח החל אולי בחלוקת התפקידים החברתיים בין הזכר לבין הנקבה. אוסטרלופיתקוס, אביו הקדום של האדם, שנמצאו עקבותיו מלפני 5,000,000 שנה ושהותיר עקבות ניתנים לאימות לקיומו לפני 1,500,000 שנה, נטל כנראה מזון מן המקום בו מצא אותו למקום בו אכל אותו, אולי הקים מחסה במקום האכילה אך בוודאי התקין ועשה שימוש בכלי הראשון, חלוק אבן פציל ועל כן חד. חפירות בערוץ אוֹלְדוֹנְאי בטנזניה חשפו עצמות בעלי-חיים שרוסקו לצורך הוצאת מַח ולשר.

הועלתה הסברה, שצאצאו של אוסטרלופיתקוס איבד את הכושר להיצמד לאימו למשכי זמן ארוכים כשהיא משוטטת במרחבים עם בן-זוגה, כפי שנוהגים פְּרִימַטִים, ושמקום האכילה היה, על כן, מעון אשר אליו הביאו הזכרים מזון. מגמה זו גברה אצל הומו אֶרְקָטוּס, יוצא חלציו של אוסטרלופיתקוס, מלפני 400,000 שנה בערך. ממדי מוחו ולכן גם ראשו גדלו כשיעור ניכר, בלי גדילה תואמת של גופו לפני לידתו. כתוצאה מכך התארכה עד מאוד גמילת הומו אֶרְקָטוּס הפעוט, אשר חיזק בכך את ריתוק אימו אל מקום ההנקה. השינוי בשלד הנקבה במהלך ההסתגלות לראשו הגדול יותר של העובר בעת ההריון, פגעה יותר מכך בכושרה לסייר עם מלקטי המזון. הועלתה הסברה כי בשלב התפתחות זה אבד לנקבות ייחומן — משמע, הפוריות בעונות מוגבלות בלבד כמו אצל הנקבות של כל היונקים האחרים — והן משכו את הזכרים כל הזמן. לפיכך היה צפוי שתיבחרנה בתור בנות-זוג — ותבחרנה בעצמן בני-זוג — לאורך זמן, ושתימנענה מרצונן, או בתוקף איסור, מקיום יחסי מין עם שארי בשר קרובים. קרוב לוודאי שאובדן הייחוס, בשחררו את הנקבה מטירוף הייחוס, אפשר לה להאריך את האימהות המגוננת שנדרשה לעוללה גדול-המוח שאיחר להיגמל — עד הגיעו לבגרות.

זהו, מכל מקום, אחד ההסברים לצמיחת היחידה המשפחתית, להיותה זקוקה למחסה ולמזון מובא ולליכודה. לדברי רוברטס הותיר הומו אֶרְקָטוּס עקבות של חיי המשפחה ואולי של חיי החברה שלו בשרידי "מגורים בנויים (צריפים שאורכם עד שבעה-עשר מטר, עשויים ענפי עצים וקרקעיתם אריחי אבן או עורות), העץ המעובד הקדום ביותר, חנית העץ הראשונה והמיכל העתיק ביותר, קערת עץ".⁶⁴ כל אלה, כמובן, מתקופה שבה הוא לא עסק רק בליקוט שורשים, עלים, פירות

וזחלים ראויים למאכל, אלא אף צד יונקים קטנים וגדולים, בסביבה של שינויים אקלימיים אשר דחפו חיות-ציד לנדרוד על פני מרחבים עצומים, לפי פריחתה של הצמחיה או קמילתה, עם התקדמות מעטה הקרח ונסיגתו.

שינויים אלה התרחשו במשכי זמן כבירים — ארבע הפסקות זוהו בעידן קרח שארך 1,000,000 שנה ונסתיים לפני 10,000 שנה בלבד — ובוודאי היו קבוצות אנוש קטנות שלא עצרו כוח לשרוד בתמורות הסביבתיות ונכחדו. אחרות הסתגלו, למדו את השימוש באש ורכשו מיומנות — אולי מיומנות שיתופית — ללכוד ולהרוג יונקים גדולים מאוד שסיפקו מזון לרבים. משערים שחבורות-ציד התלכדו כדי לדחוק פילים, קרנפים או ממותות ממרומי מצוקים או לתוך ביצות, שם מתו מריסק או מהפצעים המצטברים שהסבו להם כלי נשקו הפרימיטיביים של האדם הקדמון.⁶⁵

כלי האבן הקדומים ביותר שנמצאו לא יכלו לשמש נשק מרדף ובוודאי לא נשק מלחמה. לאוסטרלופיתקוס היתה אבן אחוזה בכף היד, מסותתת מעט כדי לחדדה. אבל הסיתות יצר רסיסים, במיוחד של צור, שזוהה בשלב מוקדם כאבן הכדאית ביותר לעיבוד, ומשעמד האדם על יעילות הגוש והרסיסים כאחד, החל להפיק את שניהם במחשבה תחילה. כשהשתפרה מיומנותו והוא למד להשתמש קודם בסדן אבן ואחר-כך בעוקץ של עצם כמכשיר ניקוב, עלה בידו לעצב ראשי כלים גדולים ולהבים ארוכים משופרים, מושחזים לפי הדרוש בשתי שפותיהם. אלה יכלו לשמש נשק ציד, חוד חנית להטלה ולנעיצה וראש גרזן לביתור נבלות. כלים ברמת שכלול זו נמצאו באתרים שתוארכו לסוף תקופת האבן הקדומה, לפני 10,000 עד 15,000 שנה.

היו אלה זמנים אלימים, כפי שהיו מאות ואלפי השנים שבהן התמודד האדם עם בעלי-חיים גדולים. באַרְנֶה-קֶאנְדִיָה שבאיטליה נמצא שלד של אדם צעיר שמת בשלהי תקופת האבן הקדומה לפני 10,000 שנה לפחות. חלק מן הלסת התחתונה, עצם הצוואר עם עצם השכם, יחד עם החלק העליון של עצם הירך, ננגסו בשיני חיית פרא גדולה, אולי דוב, שנקלע בין המצרים במאורה או במערה שציידים כרו או הכשירו לשמש פת. הפצעים נגרמו לו בעודו חי, שכן הגופה נקברה בקפידה וחלקי הגוף הפגועים קיבלו טיפול קוסמטי בחימר ובאוכרה צהובה.⁶⁶ ייתכן שמזלו של האומלל בגד בו במהלך מצוד דובים, שכן גולגולת דוב וכה חוד עשוי צור, שנתגלתה בקרבת טרייסטה ותוארכה לתקופה הבין-קרחונית האחרונה לפני 100,000 שנה, העידה, כי האדם הניאנדרתלי, אביו של הומו סאפיינס סאפיינס ידע לחבר להב לניצב בזווית ישרה ולהנחית מהלומה מוחצת גולגולת מטווח קרוב.⁶⁷ חנית עשויה מענף טקסוס מאותה תקופה נמצאה נעוצה בצלעות פיל שנקטל בשלזווייג-הולשטיין; ובשלד שנחשף בארץ-ישראל נמצא סימן שאין לטעות בו לחדירת חוד חנית לאגן-הירכיים של אדם ניאנדרתלי.

כל זה מלמד על כי האדם הצייד היה אמיץ ומיומן. הפרה-היסטוריונים בריי (Breuil) ולוטייה (Lautier), סבורים שלא רבצה

תהום עמוקה [בינו לבין החיה. הזיקה ביניהם טרם נותקה והאדם עוד חש עצמו מקורב ליצורי הפרא שחיו סביבו וקטלו וניזונו כמוהו... מהם הוסיף לאמץ את כל הסגולות שהקהתה אחר-כך הציוויליזציה — מהירות פעולה, חושי ראות, שמע וריח חדים, כושר גופני מעולה, ידע מפורט ומדוקדק של תכונות והרגלי חיות הבר, ומיומנות גבוהה בתפעול הנשק המאולתר הזמין, ביעילות מרבית.⁶⁸

אלו הן, כמובן, סגולות הלוחם בכל התקופות, שמוסדות הדרכה צבאיים מודרניים של יחידות מובחרות מבקשים לטעת בחניכיהם, בהשקעת הרבה זמן וכסף. החיילים המודרניים לומדים לצוד על מנת לחיות; אבל האם לחמו הציידים הפרה-היסטוריים בבני אדם? חומר הראיות דל ולא מעטות בו הסתירות.

פצע החנית באגן חלציו של האדם הניאנדרתלי אינו ראייה כלל. הוא היה יכול להיגרם מתאונה שאירעה לחבורת הצייד, תוך מהומת הקטל. כל מפעיל נשק יודע שהכלים המסוכנים ביותר הם אלה שבידי השכנים המיידים. ואמנות המערות הנפלאה, שהחלה להופיע בתקופת הקרח האחרונה לפני 35,000 שנה, בערך, האם יש בה עדות לחוסר אנושיות בין אדם לאדם במה שעוד היתה תרבות ציד? כל יושבי הארץ האנושיים בעת ההיא היו הומו סאפיינס סאפיינס, שהופיעו רק 5,000 שנה קודם אבל חיש מהר תפסו את מקום הניאנדרתלים בדרך ששום פרה-היסטוריון לא הצליח להסבירה. כמה אלפי ציורי מערות נמצאו באתרים פזורים ברחבי תבל ומקורם בזמן שהאוכלוסיה האנושית מנתה פחות ממיליון נפש; וב-130 הציורים המוקדמים ביותר, שאפשר שגילם 35,000 שנה, מופיעים בני אדם או יצורים דמויי-אדם. כמה מפרשני הציורים משוכנעים שנראים בהם אנשים מתים או גוססים. חלקם חושבים שבעלי-החיים המצוירים בהערצה מסמלים חנית, רומח או חץ. אחרים חולקים על כך. הדמויות האנושיות נראות אפופות שלווה ברובן, ואשר לסמלי החצים, הם עשויים להיות בעלי "חשיבות מינית או שרבוטים חסרי משמעות".⁶⁹

אנשי תקופת האבן הקדומה, מכל מקום, עוד לא המציאו את הקשת.⁷⁰ אבל בתחילת תקופת האבן החדשה, לפני 10,000 שנה לערך, התחוללה "מהפכה בטכנולוגיית הנשק... הופיעו ארבעה כלים מהממים בעוצמתם... הקשת, הקלע, הפגיון... והשרביט". שלושת האחרונים היו שכלולים של כלי נשק קיימים: השרביט מקורו באלה, הפגיון פותח מחוד החנית והקלע מן הפולאס — צמד אבנים מצופות עור ומחוברות ברצועה — אשר בהיזרוקו סיבך רגלי צבאים או ראמים שהובלו למקום ההרג.⁷¹ האטלאטל, מטול החנית, היה כנראה גם הוא מבשר עקיף של הקלע, הואיל ופעל על פי אותו עיקרון. הקשת, מכל מקום, היתה חידוש אמיתי. ניתן לראותה כמכונה הראשונה, שכן הפעילה חלקים נעים ותרגמה כוח שרירי לאנרגיה מכנית. איך הגיעו אנשי תקופת האבן החדשה להמצאתה — אין לדעת, אם כי לאחר שהומצאה, התפשטה במהירות רבה. הסיבה לכך, קרוב לוודאי, קשורה בנסיגה המתמדת של מעטי הקרח האחרונים. התחממות האזורים

וזחלים ראויים למאכל, אלא אף צד יונקים קטנים וגדולים, בסביבה של שינויים אקלימיים אשר דחפו חיות-ציד לנדוד על פני מרחבים עצומים, לפי פריחתה של הצמחיה או קמילתה, עם התקדמות מעטה הקרח ונסיגתו.

שינויים אלה התרחשו במשכי זמן כבירים — ארבע הפסקות זוהו בעידן קרח שארך 1,000,000 שנה ונסתיים לפני 10,000 שנה בלבד — ובוודאי היו קבוצות אנוש קטנות שלא עצרו כוח לשרוד בתמורות הסביבתיות ונכחדו. אחרות הסתגלו, למדו את השימוש באש ורכשו מיומנות — אולי מיומנות שיתופית — ללכוד ולהרוג יונקים גדולים מאוד שסיפקו מזון לרבים. משערים שחבורות-ציד התלכדו כדי לדחוק פילים, קרנפים או ממותות ממרומי מצוקים או לתוך ביצות, שם מתו מריסוק או מהפצעים המצטברים שהסבו להם כלי נשקו הפרימיטיביים של האדם הקדמון.⁶⁵

כלי האבן הקדומים ביותר שנמצאו לא יכלו לשמש נשק מרדף ובוודאי לא נשק מלחמה. לאוסטרלופיתקוס היתה אבן אחוזה בכף היד, מסותתת מעט כדי לחדדה. אבל הסיתות יצר רסיסים, במיוחד של צור, שזוהה בשלב מוקדם כאבן הכדאית ביותר לעיבוד, ומשעמד האדם על יעילות הגוש והרסיסים כאחד, החל להפיק את שניהם במחשבה תחילה. כשהשתפרה מיומנותו והוא למד להשתמש קודם בסדן אבן ואחר-כך בעוקץ של עצם כמכשיר ניקוב, עלה בידו לעצב ראשי כלים גדולים ולהביא ארוכים משופרים, מושחזים לפי הדרוש בשתי שפותיהם. אלה יכלו לשמש נשק ציד, חוד חנית להטלה ולנעיצה וראש גרוזן לביתור נבלות. כלים ברמת שכלול זו נמצאו באתרים שתוארכו לסוף תקופת האבן הקדומה, לפני 10,000 עד 15,000 שנה.

היו אלה זמנים אלימים, כפי שהיו מאות ואלפי השנים שבהן התמודד האדם עם בעלי-חיים גדולים. באַרְנֶה-קְאֵנְדִיָּה שבאיטליה נמצא שלד של אדם צעיר שמת בשלהי תקופת האבן הקדומה לפני 10,000 שנה לפחות. חלק מן הלסת התחתונה, עצם הצוואר עם עצם השכם, יחד עם החלק העליון של עצם הירך, ננגסו בשיני חיית פרא גדולה, אולי דוב, שנקלע בין המצרים במאורה או במערה שציידים כרו או הכשירו לשמש פח. הפצעים נגרמו לו בעודו חי, שכן הגופה נקברה בקפידה וחלקי הגוף הפגועים קיבלו טיפול קוסמטי בחימר ובאוכרה צהובה.⁶⁶ ייתכן שמזלו של האומלל בגד בו במהלך מצוד דובים, שכן גולגולת דוב ובה חוד עשוי צור, שנתגלתה בקרבת טרייסטה ותוארכה לתקופה הבין-קרחונית האחרונה לפני 100,000 שנה, העידה, כי האדם הניאנדרתלי, אביו של הומו סאפיינס סאפיינס ידע לחבר להב לניצב בזווית ישרה ולהנחית מהלומה מוחצת גולגולת מטווח קרוב.⁶⁷ חנית עשויה מענף טקסוס מאותה תקופה נמצאה נעוצה בצלעות פיל שנקטל בשלזוויג-הולשטיין; ובשלד שנחשף בארץ-ישראל נמצא סימן שאין לטעות בו לחדירת חוד חנית לאגן-הירכיים של אדם ניאנדרתלי.

כל זה מלמד על כי האדם הצייד היה אמיץ ומיומן. הפרה-היסטוריונים בריי (Breuil) ולוטייה (Lautier), סבורים שלא רבצה

תהום עמוקה [בינו ל]בין החיה. הזיקה ביניהם טרם נותקה והאדם עוד חש עצמו מקורב ליצורי הפרא שחיו סביבו וקטלו וניזונו כמוהו... מהם הוסיף לאמץ את כל הסגולות שהקתה אחר-כך הציוויליזציה — מהירות פעולה, חושי ראות, שמע וריח חדים, כושר גופני מעולה, ידע מפורט ומדוקרן של תכונות והרגלי חיות הבר, ומיומנות גבוהה בתפעול הנשק המאולתר הזמין, בייעילות מרבית.⁶⁸

אלו הן, כמובן, סגולות הלוחם בכל התקופות, שמוסדות הדרכה צבאיים מודרניים של יחידות מובחרות מבקשים לטעת בחניכיהם, בהשקעת הרבה זמן וכסף. החיילים המודרניים לומדים לצוד על מנת לחיות; אבל האם לחמו הציידים הפרה-היסטוריים בבני אדם? חומר הראיות דל ולא מעטות בו הסתירות.

פצע החנית באגן חלציו של האדם הניאנדרתלי אינו ראיה כלל. הוא היה יכול להיגרם מתאונה שאירעה לחבורת הציד, תוך מהומת הקטל. כל מפעיל נשק יודע שהכלים המסוכנים ביותר הם אלה שבירי השכנים המיידים. ואמנות המערות הנפלאה, שהחלה להופיע בתקופת הקרח האחרונה לפני 35,000 שנה, בערך, האם יש בה עדות לחוסר אנושיות בין אדם לאדם במה שעוד היתה תרבות ציד? כל יושבי הארץ האנושיים בעת ההיא היו הומו סאפיינס סאפיינס, שהופיעו רק 5,000 שנה קודם אבל חיש מהר תפסו את מקום הניאנדרתלים בדרך ששום פרה-היסטוריון לא הצליח להסבירה. כמה אלפי ציורי מערות נמצאו באתרים פזורים ברחבי תבל ומקורם בזמן שהאוכלוסיה האנושית מנתה פחות ממיליון נפש; וב-130 הציורים המוקדמים ביותר, שאפשר שגילם 35,000 שנה, מופיעים בני אדם או יצורים דמויי-אדם. כמה מפרשני הציורים משוכנעים שנראים בהם אנשים מתים או גוססים. חלקם חושבים שבעלי-החיים המצויירים בהערצה מסמלים חנית, רומח או חץ. אחרים חולקים על כך. הדמויות האנושיות נראות אפופות שלווה ברובן, ואשר לסמלי החצים, הם עשויים להיות בעלי "חשיבות מינית או שרבוטים חסרי משמעות".⁶⁹

אנשי תקופת האבן הקדומה, מכל מקום, עוד לא המציאו את הקשת.⁷⁰ אבל בתחילת תקופת האבן החדשה, לפני 10,000 שנה לערך, התחוללה "מהפכה בטכנולוגיית הנשק... הופיעו ארבעה כלים מהממים בעוצמתם... הקשת, הקלע, הפגיון... והשרביט". שלושת האחרונים היו שכלולים של כלי נשק קיימים: השרביט מקורו באלה, הפגיון פותח מחוד החנית והקלע מן הפולאס — צמד אבנים מצופות עור ומחוברות ברצועה — אשר בהיזרוקו סיכך רגלי צבאים או ראמים שהובלו למקום ההרג.⁷¹ האטלאטל, מטול החנית, היה כנראה גם הוא מבשר עקיף של הקלע, הואיל ופעל על פי אותו עיקרון. הקשת, מכל מקום, היתה חידוש אמיתי. ניתן לראותה כמכונה הראשונה, שכן הפעילה חלקים נעים ותרגמה כוח שרירי לאנרגיה מכנית. איך הגיעו אנשי תקופת האבן החדשה להמצאתה — אין לדעת, אם כי לאחר שהומצאה, התפשטה במהירות רבה. הסיבה לכך, קרוב לוודאי, קשורה בנסיגה המתמדת של מעטי הקרח האחרונים. התחממות האזורים

הממוזגים שינתה לחלוטין את דפוסי התנועה והנדידה של טרפי הציידים, ביטלה את הריכוזים הישנים שבהם היה סיכוי למצוא ציד, שחררה בעלי-חיים לשוטט ולרעות הרחק בשטחים נרחבים, והכריחה את הצייד ואת חבורות הציד לפתח אמצעים שיכריעו מטרות מהירות יותר מטווחים ארוכים יותר.

הקשת הפשוטה, כפי שקרויה הקשת המקורית, היא קטע עץ אחד בעוביו, בדרך כלל באורך שתל, וחסרה את תכונות הגמישות והדחיסות שיגבירו לימים את כוח ההולכה וכושר החדירה של הקשת המורכבת והקשת הארוכה, שיותקנו הן מלְבָנָה והן מלבת העץ. אולם גם בצורתה הפשוטה שינתה הקשת את מתכונת היחסים בין האדם ועולם החי. כדי לקטול את טרפו שוב לא נאלץ הצייד להגיע לטווח מגע עמו ולהתמודד ברגע האחרון בשר מול בשר, חיים כנגד חיים. הוא יכול לקטול מרחוק. בחידוש זה רואים אתולוגים כמו לורנץ וארדרי את תחילתו של מימד מוסרי חדש ביחסי האדם עם יתר הכריאה וגם עם בני מינו. האם היה האדם הקשת גם האדם הלוחם הראשון?

אמנות המערות מתקופת האבן החדשה מראה, בלי ספק, תמונות של קשתים המתעמתים, כנראה, בסכסוך. ארתור פרייל (Ferrill) טוען, כי גילה בציורי מערות הלוונט הספרדי שורשים של טקטיקת שדה קרב — הלוחמים נערכים בשדרות מאחורי מנהיג, יורים חצים במבנה מדורג ואף מבצעים תנועת איגוף בהתנגשות בין מה שהוא מכנה "צבא של ארבעה" ל"צבא של שלושה". מן הידוע לנו הן על היאנומאמי (שהכירו את הקשת אף כי לא ליטשו אבנים) והן על המארינג, ברור כי כל שלושת התמונות ניתנות להסבר במונחים של הפגנת כוח. הציף של היאנומאמי, למשל, מניף את קשתו ומאיים בה על לוחמי אלות, כשמגיעה האלימות לתפנית מסוכנת. המארינג יורים חצים מן העורף גם במלחמות "לא כלום" וגם במלחמות "אמיתיות", אבל מטווחים שמהם אין נשקפת סכנת פגישת במישהו. הסמיכות, לכאורה, של קשתי "צבא הארבעה" לקשתי "צבא השלושה", יותר משהיא מתארת מציאות, מבטאת את אופן טיפולם של אמני המערות בפרספקטיבה.

גם אם נראה בקשתי תקופת האבן החדשה אבטיפוסים של הציידים השורדים עדיין בעולם המודרני, אי אפשר לייחס להם בביטחון גמור תכונות לוחם מובהקות. באותה מידה לא יהיה מקום לטעון שהיו שוחרי שלום. אתנוגרפים, שהקדישו זמנם לחקר מספר קבוצות כאלה הקיימות עדיין, הם נושאי השקפה האומרת כי הצייד-הליקוט עולה בקנה אחד עם שיטה חברתית מעוררת פליאה בפייסנותה וכי הדבר הראשון מטפח את האחרון. הסאן (בושמנים) של מדבר קאלאהארי בדרום אפריקה, נחשבים בדרך כלל למופת של עדינות מצניעת-לכת, ודעה דומה הובעה על הפמאי המבודדים עצמם בג'ונגל של מאלזיה.⁷² אולם הקושי בניסיון להקיש למפרע מהמאפיינים של צייד ההווה על התנהגות קדמונינו המשותפים, הוא בכך, שהשרידים בני ימינו קרוב לוודאי שונים מאוד מאנשי תקופת האבן. הסמאי, למשל, משלימים את הצייד בגידולי שדה, מקור מחיה שטרם נודע בתקופת אמנות המערות; ואשר לבושמנים, הרי אין ספק שהם "נדחקו לשוליים" — התקדמות

הבאנטו מגדלי הבקר דחקה אותם לאזורים הצחיחים שהם מאכלסים כיום, וייתכן שהתנהגותם המתחמקת והימנעותם מיריבויות נובעת מהחלטה לא לעורר את רוגז שכניהם התוקפניים.

האתוס של החברות שבמרכזן חבורות ציד אכן משתנה ונע באמביוולנטיות בין שיתוף פעולה לבין מדון. פרדריק סילוס (Selous, 1851-1917), אבטיפוס הצייד הלבן הגדול, מצא שחבורתו תפחה וגדלה כמעט עד אבדן שליטה במהלך מסע-צייד בוימבאבווה של היום בשנות השמונים של המאה הקודמת, כאשר עם ילידים רעב לבשר הזדנב אחרי פמלייתו של מי שנודע כקלע מעולה. מנגד מציינים אתנוגרפים, כי צייד שמזלו בוגד בו, עלול לאבד חיש מהר את מעמדו בלהקת ציד, ואפילו ליפול קרבן לידי התלויים בו למזונם. באופן דומה, עשויים שכנים ללמוד שיתוף בציד בהתאם לדפוסי נדידת החיות או בהסתגלותם להתחלפות שנים שמנות ברות; והם עלולים לא לעשות מאומה מכל זה, אלא להפקיד שמירה על שדות הצייד, כאילו היו רכוש פרטי שלהם ולהרוג את מסיגי הגבול. הוגו אוברמאייר (Obermaier), מפרשניה הראשונים של אמנות המערות, היה משוכנע, שאחת התמונות מראה איש תקופת האבן מגן על נחלתו.⁷³ אגיפטולוגים מפרשים פירוש דומה את תכולת אתר-117 הנודע בג'בל סהאבה במצרים עילית. בקברי האתר נחשפו 59 שלדים, שרבים מהם, מציין פ' ונדורף (Wendorf), נושאים סימני פציעה. השלדים נמצאו

בזיקה ישירה ל-110 חפצים, כמעט כולם במיקום המורה כי חדרו לגוף אם כחוד ואם כעוקץ בראשי קליעים או חניתות. לא נמצאו מנחות קבורה. רבים מן הקליעים נמצאו לאורך עמוד השדרה. אזורי מטרה מועדפים אחרים היו בית-החזה, שיפולי הבטן, הזרועות והגולגולת. רסיסים אחדים נמצאו בתוך הגולגולות פנימה ושניים מהם עוד היו נעוצים בעצמות היתד [ליד בסיס הגולגולת] במצב שהעיד כי חדרו למטה מן הלסת התחתונה.⁷⁴

מכיוון שהשלדים היו של גברים ונשים במספר שווה כמעט ומכיוון שהיעדר הצטלקות סביב הפגיעות בעצם הצביע על כך שהפציעות היו קטלניות, הסיקו כי המתים היו קרבנות התנגשות בין ציידים במריבה על שטחים, וזו נגרמה, כנראה, מחמת התייבשות פתע — חזרה לתנאים שחונים — באזור נוביה בעת התהפוכות האקלימיות של שלהי תקופת האבן.

"ייתכן שבאתר זה", סבור פרייל, "מצויה עדות שלדית נרחבת ראשונה ללוחמה בתקופה הפרה-היסטורית".⁷⁵ אבל באותה מידה ייתכן שלא. ייתכן שהגופות הוטמנו לאורך תקופת זמן, כדעת פרשן אחר, והן שייכות לאנשים מתרבות שונה לגמרי מאלה שהרגו אותם, שכן החלקים העיליים של עמק הנילוס היו כור היתוך בתקופת הקרח החדשה ולכן אין הם מלמדים כלל על הלוחמנות של צייד תקופת האבן. ותיתכן אפשרות רביעית שלא נבדקה: הקברים אכן חושפים ראייה

ללחימה בין ציידים, אבל כזאת ששייכת לקטגוריית ה"פשיטה" או ה"חורמה" כפי שביצעה היאנומאמי או המארינג. העובדה שהקרבנות היו גם גברים וגם נשים מתאימה לפירוש זה, וכך גם מה שמכונה אצל פרייל "יתר קטל", גרימת פציעות רבות, כמו בגופה של אישה צעירה, אשר בגולגולתה נמנו עשרים ואחד ראשי חץ או חודי חנית. המארינג, במיוחד, היו להוטים ל"חורמה", במגמה לקטול את כל מי שיכלו ללכוד בכפר היעד, ללא הבדל גיל ומין. ואם הראיה לפציעה מרמזת על טבח, כי אז, למרבה הדאכה, תואם הדבר התנהגות בני-אדם במקומות רבים, בתרבויות רבות, בדורות רבים. אחת התגליות הנתעבות ביותר בחשיפת קבר ההמונים בגוטלנד, המכיל 2,000 חללים מקרב וִיִסְפִי ב-1361, היתה העדות להתעללות הקשה בקרבנות רבים, על-פירוב בשיסופי חרב חוזרים ונשנים לאורך עצמות השוקה, שיכלו להתבצע רק לאחר שניטלה מהקרבנות יכולת לחימתם. אבל כבר העירונית, כי לא ה"פשיטה" ולא ה"חורמה" היו פעולות של לוחמה אמיתית. זו וזו מתקיימות שתייהן "מתחת לאופק הצבאי" ויותר משהן נחשבות לקטע במערכה, הן רצח סיטוני. אם המתים באתר 117 וגם מי שתקפו אותם השתייכו לתרבות הצייד, כפי שהניחו החופרים המקוריים, ואם נהרגו המתים באותו זמן עצמו, מחזקת התוצאה המזוועה את ההשקפה שציידית תקופת האבן החדשה לא היו אלא לוחמים פרימיטיביים, חברי קבוצות נטולות מעמד צבאי מוכר וחסרות תפיסת לוחמה "מודרנית". הם לחמו, בלי ספק, הניחו מארכים, ערכו פשיטות ואולי אף רדפו "עד חורמה". אבל בוודאי ובוודאי לא התארגנו לכבוש שטחים ולהחזיק בהם.

ואף-על-פי-כן עשויים אנשי נופנה הפרה-היסטורית, תושבי אזור שהשתרע אז, כמו היום, משני עברי קו המפגש בין האדמה הפוריה לזו הצחיחה, לשמש מפתח להבנתנו איך לוחמה "פרימיטיבית" היתה עם הזמן ל"אמיתית" או ל"מודרנית" או ל"מתורבתת". כי לפי פרשנות אחרת מנציחים ממצאי אתר 117 לא מלחמה בין חברות ציד על שטח עתיר טרף, אלא סכסוך בין משקים כלכליים שונים בתכלית. עמק הנילוס העליון הוא אחד האזורים, שבהם השינוי החיובי באקלים בתום תקופת הקרח האחרונה עודד את איש תקופת האבן לאמץ אורח-חיים חדש, מיושב יותר. כלי אבן שנמצאו מרמזים שהתושבים החלו לאסוף עשבי-בר ולגרוס למזונם את הגרעינים הלקוטים. סימנים דקים יותר מְרַמְזים שהחלו, אם עדיין לא לביית ממש, כי אז לגדל את בעלי-החיים שמהם היתה מחייתם.⁷⁶ הם פסחו על שתי הסעיפים בין המרעה לחקלאות, המשנים שניהם את יחסי האדם עם ביתו. ציידים ומלקטים צריכים "שטח"; אנשי מקנה כרי מרעה ומעינות מים; חקלאים — אדמות. משמשקיע אדם ציפיות לתנובה מסודרת בעקבות מאמציו העונתיים במקום מסוים — המלטה, גידול עדר, נטיעה, קציר — הוא לא יאחר לפתח תחושה של זכויות ובעלות. כלפי מי שחודרים למקומות שבהם השקיע את זמנו ומאמציו הוא מפתח, באותה מהירות, את איבת המשתמש והמחזיק כלפי המְנַשֵּׁל והמסיג. ציפיות קבועות גוררות תגובות קבועות. המרעה ויותר מכך החקלאות מועדים למלחמה. זאת, מכל מקום, היא אחת המשמעויות שיוחסה לשרידי אתר

117. לפיה, תמורה פתאומית באקלים האופיינית להתחממות כדור-הארץ בעת החיאה, הטילה קבוצת ציידים או מקוששים שנרחקו לעבר הנילוס, לסכסוך עם רועים קדומים או יוגבים על אותה פיסת קרקע. לאיזו קבוצה שייכות הגופות חקבורות שם — נותר רק לנחש.

מיומנות עילאית בתפעול נשק נדרשה מן הציידים. "נוכל לשער בנפשנו", טבור ג' מ' רוברטס, "שהשורשים העמומים של מושג האצולה עשויים להימצא בהצלחות (השכיחות, קרוב לוודאי) של הציידים-המלקטים, נציגי סדר חברתי ותיק יותר, לנצל את פגיעותם של המתיישבים המרותקים לשטחי העיבוד."⁷⁷ תופעה אוניברסאלית היא, ללא ספק, שזכויות הצייד נלקחות תמיד על-ידי בעלי הסמכות על מעבדי האדמה; שהאצולה, שבידה המונופול על זכויות אלה, אף מטילה עונשים אכזריים על מפריהן; ושביטול זכויות הצייד של האצולה היה לעתים תכופות דרישתם העיקרית של מהפכנים. אבל מאות שנים של שקיעה מצפים לציידים-המלקטים בטרם יצליחו צאצאיהם לכאורה — בתור מאלפי בזים, יערנים ראשיים או אלופי סייסים — לכפות מרותם על הצמיתים והאריסים של המשטר הפאודאלי. בינתיים נטתה מגמת המאורעות כשטחים שהתאימו למגורי האדם לצד מי שהיו מוכנים לשנות את פני האדמה ולא לצד מי שהסתפקו באיסוף מנחתה. החקלאות היתה דרך העתיד.

ב-7,000 השנים שבין נטיגת הקרח והופעת הכתב סיגל לו האדם תוך יגיעה, גישושים והתחלות שגויות רבות — אף כי עוד השתמש בכלי אבן — את הטכניקות של בירוא שטחים, חריש וקציר. התהליך התנהל בחצי תריסר אזורים שיהיו למרכזי ציוויליזציות גדולות בעמקי הפרת והחידקל, הנילוס, האינדוס והנהר הצהוב. האדם לא זינק, כמובן, מאורח-החיים של עידן הקרח היישר לחקלאות אינטנסיבית. מוסכם, בדרך כלל, על ההיסטוריונים, שהתחלה היתה בהטלת מידה של שליטה על בעלי-חיים עֶדְרָיִים — מצויות ראיות לְעֵיָה בצפון-עיראק החל ב-9000 לפסה"נ — והיתה, בלי ספק, התקדמות מצטברת מליקוט שיטתי של גרגרי בר דרך זריעה ועד לברירת זני גידול משופרים. אבל אין הסכמה בין ההיסטוריונים על השאלה היכן ומתי ייסד האדם ישובים חקלאיים — וזה מובן לאור אקראיות חומר הראיות. לפי הערכה מוקדמת הוא בחר ברמות המעטרות את עמקי הנהרות במזרח הקרוב, מקומות בריאים ויבשים יותר מן הקרקע למטה, שבהם בירוא בשיטת 'כרות ובער' עשוי היה להביא בהמשך להתחלות פוריות בכיסוי היער.⁷⁸ תאוריה זו מסתייעת בהופעתם, בה בעת, של כלי אבן מסוג חדש, שהותקנו מבזלת כבדה או משחם קשה, מושחזים בשחיקה — הלא הם הגרזנים או הקרדומים ה"מלוטשים" המפוארים של תקופת האבן החדשה. היו היסטוריונים שהעלו את רעיון המהפכה הניאוליתית, שבמהלכה חייבו צורכי החקלאות מיומנויות בתפעול כלים, או לחילופין, כלים חדשים אֶפְשָׁרוּ את החדירה ליער. העובדה היא, שכלי צור מסותתים גורמים נזק מועט לעצים בעוד שגרזן מלוטש כבד עשוי לכרות עץ כמעט בכל גודל. אבל הדטרמיניזם הטכנולוגי הנאה שבתאוריה זו לא האריך ימים, אף-על-פי שעלה ממנו כי דפוס נאה אף יותר של קדמה חקלאית היה

בתקופת האבן החדשה: מאגפי הגבעות של הסהר הפורה עד למישורי הסחף של הנהרות הגדולים עצמם, ומשיטת 'כרות ובער' עד לעיבודן העונתי של אדמות שפלה שהופרו על-ידי שטפונות.

אין ספק שתנועה כזאת אכן אירעה, אולם כבר בזמן קדום ביותר, אפשר ב-9000 לפסה"נ, גילה האדם חיי חקלאות בדפוס שונה לחלוטין. ביריחו, 275 מטר מתחת לפני הים בבקעת הירדן הצחיחה, מצאו ארכיאולוגים את שרידיה של מה שהיתה ב-7000 לפסה"נ עיר בגודל 2.8 קילומטרים רבועים, שגרו בה 2,000 עד 3,000 תושבים. אלה הוציאו מחייתם מעיבוד האזור הפורה של נאת המדבר מסביב. זני החיטה והשעורה שלהם יובאו ממקום אחר, כפי שיוכח אבן-הלכה שנדרשה לייצור כמה מכליהם. כעבור זמן קצר בצ'אטאל-הויוק (Çatal Hüyük) בטורקיה המודרנית, צמחה עיר גדולה הרבה יותר, על שטח של כ-120 דונם, ובה 5,000 עד 7,000 תושבים, שחיהם היו מפותחים מאוד. חפירות חשפו מגוון רחב של כלים מיובאים, כנראה בסחר, מגוון רחב דומה של מוצרי מלאכה מקומיים, המעידים, לכאורה, על קיומה של חלוקת עבודה, והממצא המרתק מכולם, שרידי מערכת השקיה, המצביעה על עיסוק התושבים בחקלאות, מהסוג שנחשב קודם אופייני ליישובים גדולים הרבה יותר ומאוחרים יותר בעמקי הנהרות הגדולים.

חשיבות-מפתח נודעת, מבחינת ההיסטוריונים הצבאיים, למבנה של שתי הערים האלו. צ'אטאל-הויוק בנויה כאופן שהקירות החיצוניים של בתיה הקיצוניים היוו חזית אטומה רציפה, וכך, גם אם הצליח פולש להבקיע חור בקיר או בגג, הוא "היה מוצא את עצמו לא בתוך העיר אלא בתוך חדר בלבד".⁷⁹ יריחו, באופן מרשים יותר, מוקפת בחומה רציפה, שעוביה 3.3 מטרים בבסיסה, גובהה 4.3 מטרים ואורך היקפה 650 מטר. למרגלות החומה משתרעת תעלת מגן חצובה בסלע, 10 מטרים רוחבה ו-3.3 מטרים עומקה ואילו בתוך החומה ניצב מגדל בגובה חמישה מטרים מעליה ומשמש עמדת תצפית וכן, אף שלא תוכנן כך, כמו במבצרים מאוחרים, משטח לחימה. יתרה מזאת, יריחו בנויה מאבן, לא מחומר כמו צ'אטאל-הויוק, מה שמלמד, כי תכנית עבודה כבירה ומתואמת, שדרשה רכבות שעות אדם, הוצאה שם אל הפועל. בעוד שמיקומה של צ'אטאל-הויוק נבחר פשוט להרחקת שודד או בוזז אקראי, נבנתה יריחו לתכלית שונה לחלוטין: מאחר שכללה שני יסודות שאפיינו את הארכיטקטורה הצבאית עד הופעת אבק-השרפה, חומת המסך עם המצודה ותעלת המגן בעלת תוחלת החיים הארוכה אף יותר, הריהי מעוז מבוצר אמיתי, חסין בפני הכול, למעט התקפה ממושכת עם מכונות מצור.⁸⁰

חשיפת יריחו בשנים 1952-1958 חייבה הערכה-מחדש מלאה של כל ההנחות המלומדות שרווחו באשר לראשיתם של החיים העירוניים, הסחר ליעדים רחוקים, הדירוג החברתי והלוחמה. עד אז חשבו שאף אחת מן ההתפתחויות האלה לא הסתמנה עד להתמסדות כלכלות ההשקיה במסופוטמיה ואלה שקמו בעקבותיהן במצרים ובהודו, קודם ל-3000 לפסה"נ. לאחר חפירת יריחו נתחוויר כי לפחות הלוחמה — כי מה יכול להיות הטעם של חומות, מגדלים ותעלות מגן באין אויב

נחוש בדעתו, מאורגן היטב ומצויד כהלכה? — החלה להטריד את האדם הרבה לפני קום האימפריות הגדולות.⁸¹

ואף-על-פי-כן מצוי רק חומר ראיות קלוש ביותר על ההתפתחויות הצבאיות בתקופת הזמן שבין יריחו ושומר. אולי ההסבר לכך הוא שבעולם הריק ברובו הקדיש הומו סאפיינס את אוננו להתנחלות ולא לסכסוכים. באירופה היו כפרים חקלאיים ב-8000 לפסה"נ והחקלאות התפשטה מערבה בשיעור של 1.5 קילומטרים לשנה והגיעה לבריטניה, למשל, סמוך ל-4000 לפסה"נ. יישובים עירוניים התקיימו בכרתים ובחוף האגאי ב-6000 לפסה"נ, קדרות מפותחת היתה בבלוגריה סמוך ל-5500 לפסה"נ, ואילו ב-4500 לפסה"נ החלו איכרי בריטני להקים את אתרי הקבורה המגליתיים, המשמרים עד היום את זכר קדמוניהם. באותה עת עצמה, חמש מתוך שש הקבוצות האתניות הנבדלות המאכלסות את הודו, התבססו ברחבי התת-יבשת וניהלו אורח-חיים של תקופת האבן החדשה ביישובים פזורים. תרבות תקופת האבן החדשה שגשגה ברמות הפוריות של צפון וצפון-מזרחה של סין ב-4000 לפסה"נ, מושתתת על אדמת הלס של הנהר הצהוב. רק אפריקה, אוסטרליה והאמריקות נותרו באורח בלבדי בידי ציידים-מלקטים. מספרם לא היה רב בשום מקום, אף שהאינדיאנים-האמריקניים שחצו את מיצר ברינג בסמוך ל-10,000 לפסה"נ באו מסיביר, מיומנים בשיטות ציד מתקדמות, והצליחו בתוך אלף שנה לערך להכחיד את חיות-הצייד הגדולות של היבשת, ככללן את הראם הענקי ושלושה מיני ממותות.

שיעור צפיפות האוכלוסיה נשאר נמוך כמעט בכל מקום. אף שמספר בני האדם בעולם גדל מ-5 עד 10 מיליון ב-10,000 לפסה"נ לכדי 100 מיליון ב-3000 לפסה"נ, לא היה ריכוז צפוף כמעט בשום מקום. הציידים-המלקטים נזקקו בדרך כלל לשטח שבין 2.5 ל-10 קילומטרים רבועים לקיומו של כל פרט. חקלאים יכלו לכלכל את עצמם ואת בני משפחותיהם בהרבה פחות מזה: בעיר המצרית אל-עמארנה, למשל, שנוסדה על-ידי פרעה אחנאטון ב-1540 בערך לפסה"נ, חיו בני אדם בצפיפות של 200 נפש לקילומטר רבוע של אדמה פורייה.⁸² אבל זה היה בגני השלחין של עמק הנילוס העשיר ומכל מקום בחביון העתיד. בין 6000 ל-3000 לפסה"נ, לא עלה גודל היישובים החקלאיים הפזורים במזרח אירופה על 50-60 משקי-בית בכל אחד. בחבל הריין, באלף החמישי לפסה"נ, קיימו חקלאים את עצמם בשיטת 'כרות ובער' ביערות הגדולים, נוטשים עונתית ותוזרים ותופסים יישובים שאכלסו לא יותר מ-300-400 נפש כל אחד.⁸³

בנסיבות כה מגבילות — ובאורח פרדוקסלי כה מבורכות — הרצון להילחם לא יכול להיות חזק. האדמה היתה, למעשה, חופשית לכל מי שגילה נכונות להעתיק את מושבו במספר קילומטרים ולברא קטע יער — כפי שעשו איכרים עניים בפינלנד עוד במאה התשע-עשרה. לעומת זאת היו היבולים דלים מכדי לספק פיתוי לשוד, אלא מיד לאחר האסיף. ואז קשיי הובלת השלל — היעדר בהמות משא וגריירה, היעדר דרכים ואולי גם היעדר כלי קיבול — היו נוטלים את טעם היזמה כולה.⁸⁴ שוד, ובמיוחד שוד אלים, מצדיק את הסיכון הכרוך בו, אם

הגמול מתקבל בצורה קומפקטית והוא בעל ערך עצמי גבוה. מטעני אוניות עונים על הקריטריון הזה. אבל באלף הרביעי לפסה"נ לא היו ספינות משא לשידור. גם עודפי מזון גדולים יכולים להיות כדאיים, בעיקר אם הם מאוחסנים בנקודות נוחות לגישה ולהסתלקות, ובוודאי אם הם מוחזקים בצורה נוחה להובלה — בחבילות, בכדים, בשקים ובסלים, או כמקנה חי. או אז האדמה, שהינה מקור כל השפע הזה, נעשית בעצמה ליעד, גם אם חסרה לכוזים המיומנות לטפחה, כפי שהתברר פעמים רבות כל-כך. באלף שבו לימד האדם את עצמו לעבד וליישב את האדמות הריקות במזרח הקרוב ובאירופה, היה רק אזור אחד שהניב עודפים גדולים, שהיו חשובים לביזה בנתיבי גישה שהקלו על תנועה מהירה. היה זה מישור הסחף של נהרות החידקל והפרת, שנודע להיסטוריונים קדומים בתור שומר. מן השומרים הגיעה אלינו העדות המוצקה הראשונה על טיבה של הלוחמה בשחר ההיסטוריה הכתובה ואנו יכולים להתחיל להבין את קווי המתאר של המלחמה ה"מתורבתת".

מלחמה וציוויליזציה

השומרים, כמו האצטקים, פיתחו ציוויליזציה גם במגבלות של טכנולוגיית האבן. אבל לא כליהם — הם הקדימו להיות חרשי מתכת — אלא יכולתם הארגונית, היא שהניחה את היסוד ללחימתם בהגנה ובהתקפה כאחד. ההיסטוריונים משוכנעים שהמתיישבים החלו להתנחל במישור הסחף של עיראק כשהעזו להתנתק מקו הגשם למרגלות ההרים סביב — בסוריה, בטורקיה ובאיראן של היום — והחלו לשלוח את ידם בגידול דגנים ובמרעה בשטחים חשובים מעצים. מסופוטמיה, ארץ בין הנהרות, הציעה למתיישבים יתרונות מפליגים. אדמתה היתה פוריה ופוריותה שבה והתחדשה הודות להצפה השנתית שנגרמה עקב הפשרת השלגים במקורות ההרריים של נהרותיה. היא מישורית — שיפועה אינו עולה על 37 מטר ב-336 קילומטר — ולא הצריכה בירוא, מכיוון שלא צמחו שם עצים. בעונת הגידול לא שררה שם קרה, וגם אם השמש להטה בקיץ נמצאו מים בכמויות בלתי מוגבלות להרחבת העיבוד החקלאי. אבל הספקת המים הבלתי מוגבלת אילצה את ראשוני המתיישבים להתאים את מאמציהם בעיבוד הקרקע לדפוס פעולה שונה לחלוטין מזה של הכורתיים-המבצעים הבלתי-תלויים, אשר כבר החלו לחדור ליערותיה הגדולים של אירופה. ההצפה יצרה ביצות במקומות מספר אבל במקומות אחרים הותרה בצחיחותם את שטחי הסחף נטולי הגשם. לניקוז הביצות ולהשקיית האדמה החרבה צריך היה לכוות תעלות, ולא לכוות סתם אלא על פי תכנית; לא רק לתכנן אלא גם לתחזק את התעלות בהתמדה מכיוון שמדי שנה סכרה אותן ההצפה. כך נולדה "חברת ההשקיה" הראשונה.

מדע מדיני מעמיק בחברות השקיה (היו שקראו להן חברות "הידראוליות") פותח על-ידי היסטוריוני העת העתיקה, כמעט כולו מבוסס על תגליות

ארכיאולוגיות. השומרים הותירו אוצר בלום קבור של מגורים, מקדשים וחומות — בנויים פחות או יותר בסדר זה — של חפצים שייצרו אותם או שנסחרו, הרבה עצמים מגולפים וארכיון עצום של לוחות חימר נושאי כתב, שמתייחסים לקבלת תוצרת, לאחסונה ולתשלום תמורתה, שנמצאו כולם בתחומי מקדש. על סמך כל זה נתגבשה הסברה, שהציוויליזציה השומרית התפתחה במסלול המתואר להלן.

המתיישבים הראשונים ייסדו קהילות קטנות עצמאיות. בגלל טבעם של הנהרות לשנות את אפיקיהם, נאלצו העוסקים בהשקיה לשתף פעולה; הם חיברו מערכות זו עם זו על פי זרימת המים וכך הגדילו בהדרגה את גודל יישוביהם. ארגון החקשרים ויישוב המחלוקות הוטלו על אלה שמילאו תפקידי כהונה מסורתיים, מפני שעיתוי ההצפה השנתית ונפחה יוחסו לחסדי האלים (אולי היו אלים חדשים) או לזעמם. השתדלותם המיתית של הכוהנים אצל האלוהות הוסיפה להם בהדרגה סמכות פוליטית. מלכים-כוהנים אלה ניצלו את שלטונם להקמת מקדשים, הן כמגורים לעצמם והן כמרכזי פולחן. יכולתם להקצות כוח-עבודה לבניית מקדש ניתרגמה בהמשך ליכולת לשכלל את מערכת ההשקיה ולבצע עבודות ציבוריות אחרות. בתוך כך היו המקדשים למרכזי מינהל, הואיל וגופים גדולים של יוגבים שהועסקו בעבודות ציבוריות נזקקו להזנה ממקור מרכזי. איסוף העודפים החקלאיים וחלוקתם לפועלים במקור כזה חיבו רישום שיטתי. כן היה צורך לסמן באופן ברור את הסוגים השונים של התוצרת ואת כמויותיה השונות. סימונים אלה בחימר הם מקור הסמלים שהיו הצורה הראשונה של כתב.

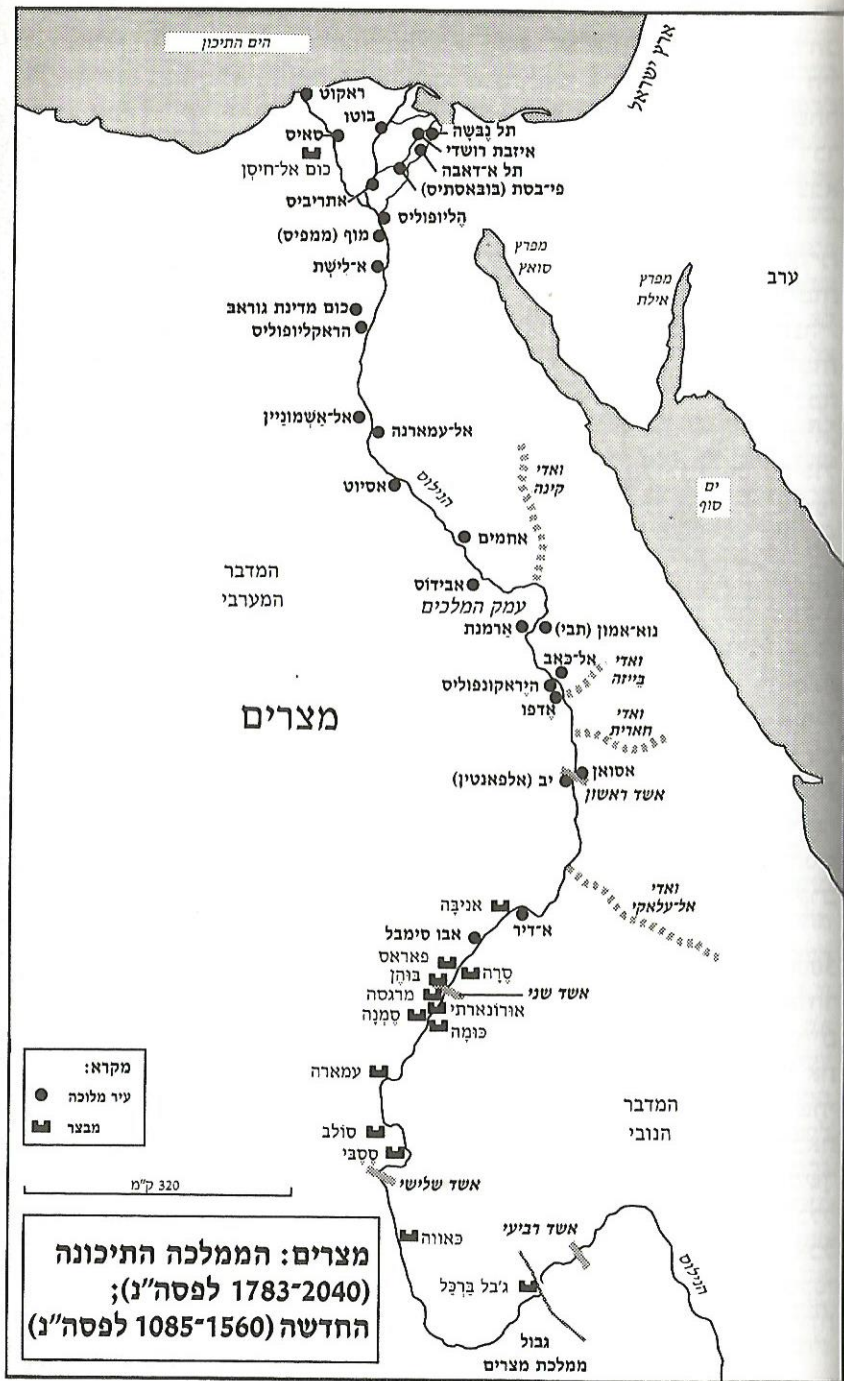
מכאן הטיעון שבערך ב-3000 לפסה"נ בנו חברות ההשקיה השומריות את הערים הראשונות; שערים אלו ראויות להיקרא ערי מדינה; ושהן היו מדינות תאוקרטיות. כוחם של המלכים-הכוהנים נבע מהיותם "בעלי" העושר חסר התקדים שהניבה חקלאות ההשקיה — 200 גרעינים נקצרו בשיבולים על כל גרעין שנזרע — ומהשימוש שעשו חלקם בעודפים. הם שימשו לתשלום שכר לסגל המקדש, לתשלום בעבור מי שהיו לעבדים בגלל עומס חובותיהם ולמימון המסחר, שהיה, ככל הנראה, בשליטת המקדשים. מסופוטמיה היתה חסרה אבנים, מתכת וכמעט כל סוגי העצים. כל החומרים האלה הובאו ממרחקים, על מנת לספק את הצרכים החיוניים של השומרים וגם את כמיהתם למותרות, שהסתמנה עד מהרה בחברה, אשר חלקה היה פטור מעול העבודה היומית. הארכיאולוגיה השומרית משופעת בראיות ליבוא מותרות ממרחקים: זהב מעמק האינדוס, אבן כחל מאפגניסטן, כסף מדרום-מזרח טורקיה ונחושת מחופי הים הערבי.⁸⁵ הדבר האחד שאין הארכיאולוגיה מגלה, מכל מקום לא מן השלבים הקדומים של התפתחות הערים השומריות למדינות, זו עדות לעשיית מלחמות. אף אחת משלוש-עשרה הערים שידוע על קיומן בתחילת האלף השלישי לפסה"נ, בכללן אור, (אורוך) וקיש, לא היתה מוקפת חומה. נראה, כי בשלב ההוא היתה לשומר ציוויליזציה שנחסכו ממנה הן הסכסוכים הפנימיים בתוקף סמכותם נוראת-ההוד של מלכי-הכוהנים, הן המלחמות הבין-עירוניות, אולי בשל היעדר ניגוד אינטרסים כלשהו ביניהן והן התקפנות מבחור הודות לקשיותו של הנוף שהקיף את העמק הפורה ומכיוון

ששום אמצעי הובלה — הגמל והסוס טרם בויתו — לא היה זמין לכוזים בכוח מן המדבר ממערב או מן הערבה ממזרח.⁸⁶

באותו אלף שבו היתה שומר למדינה, צמחו ועלו חברות השקיה דומות — או היו בדרך לכך — בעמקי הנילוס והאינדוס. הציוויליזציות של סין והודו-סין, שיהיו בעתיד תלויות במידה רבה בטכניקות השקיה, טרם הגיעו לרמה כלכלית כזאת. הובעה הדעה, שהמצאת הלבנה השרופה היתה המפתח לצמיחת התאוקרטיה בעמק האינדוס, כי היא שאפשרה הקמת מפעלים לוויסות ההצפה בהיקף גדול דיו לעבד כמיליון ורבע קילומטרים רבועים קרקע במרחבי הערים האראפה ומוֹהַנְגִ'וֹ-דָארוֹ, שאינן עוד, סמוך לסוף האלף השלישי לפסה"ג.⁸⁷ אבל החפירות לחשיפת סודות האינדוס העתיק נמצאות בתחילתן. במצרים, לעומת זאת, שבה התנהלה פעילות ארכיאולוגית שיטתית, אפשרו מאה שנות חפירה לשחזר את האנטומיה של הציוויליזציה שם במידה של ודאות והחל בזמן קדום.

אתר 117 הפנה את תשומת הלב לפרה-היסטוריה האלימה של מצרים. חומר הראיות אין בו להצביע בדרך זו או אחרת על התפתחות אורח-חיים של המצרים בין 10,000 לפסה"ג ועד איחוד יישוביהם לאורך הנילוס תחת מלך יחיד ב־3200 לפסה"ג בערך — אם בדרכי שלום ואם לאו. עם זאת מאוחדים המלומדים בדעה, שהסביבה המיוחדת של עמק הנהר — היא, יותר מהמאורעות הפוליטיים שהתרחשו שם — היתה הגורם העיקרי בהפיכת מצרים לציוויליזציה שהיתה. מצרים מתקיימת על הזרם נושא הסחף היורד מאגם טאנה ברמת אתיופיה מיד אחרי גשמי המונסון באביב. השוני מפעם לפעם בנפחו ובמועד הגעתו היה מכריע בהאלתה המצרים את מלכיהם. עד לאלף הרביעי, בערך, הישימון הגובל בעמק הנילוס לאורך אלף קילומטר, בין הדלתא בצפון והאשד השני מדרום, לא קרב אל הנהר במידה שהוא קרוב היום ותושבי העמק התגוררו גבוה יותר ושילבו שם עבודת אדמה עם רעיית מקנה. אחר-כך קרתה התיישבות בלתי מוסכרת שדחפה את האוכלוסיה לרדת אל מישור ההיצף, שבו היתה מחייתה תלויה אחר-כך באופן מוחלט. מלומדים סבורים כי תקופת מה התנהלה מלחמה לאורך העמק בין מנהיגים של ריכוזי אוכלוסיה על השליטה במהגרים שהגיעו משוליו המתפשטים של המדבר. אחר-כך, סמוך ל־3100 לפסה"ג, בטלה סמכות התקפים המקומיים מפני סמכותו של שליט יחיד, המכונה בדרך כלל מֶנֶס (Menes), שאיחד את מצרים תחתית עם מצרים עלית — את אזור הדלתא עם הנילוס הדרומי — וכוונן את הממלכה שתתקיים תחת שלטון הפרעונים 3000 שנה בקירוב.⁸⁸

מצרים הצבאית הצטיינה בסגנון ייחודי ובאריכות ימים כמעט כמו הציוויליזציה שלה. בשונה לגמרי משומר ומן המשטרים ששלטו במסופוטמיה אחריה, התאפיינה מצרים זמן רב בנחשלות טכנולוגית ובאדישות כלפי סכנה חיצונית. שני המאפיינים, שורשיהם נטועים במיקומה המיוחד של מצרים. עד היום היא בלתי נגישה למעשה לפולש, אלא דרך פרוזדורים צרים בצפון ובדרום. האזור ההררי הצחיח, המפריד במזרח בין עמק הנילוס לים סוף, הוא מחסום טבעי ברוחב 160 קילומטר, ואילו במערב נותרו חולות הסהרה שטח הפקר לכל צבא. הפרעונים הראשונים החלו

מצרים: הממלכה התיכונה (1783-2040 לפסה"ג); החדשה (1085-1560 לפסה"ג)

להתמודד עם הסכנה מדרום במסע כיבוש לנוביה ובתקופת השושלת השטים-עשרה (1785-1991 לפסה"נ) אבטחו את הגבול בין האשד הראשון והשני במערך נרחב של מעוזים. בצפון לא נשקפה בתחילה כל סכנה, שכן אנשים מעטים בלבד חיו בחופו המזרחי של הים התיכון, ולא היו להם שום אמצעי נידוד.⁸⁹ משנעשתה הסכנה גלויה במרוצת האלף השני, ניסו הפרעונים להתמודד עמה, בסופו של דבר בהצלחה, בהעתקת הבירה ממוף (Memphis) לנוא־אָמוֹן (Thebes), בהקמת צבא קבע ובניצול קשיי העבירות בדלתא כמחסום טבעי.⁹⁰

עד לייסודו של צבא סדיר בתקופת הממלכה החדשה (1070-1540 לפסה"נ) נותרה הלוחמה המצרית מיושנת באורח תמוה. כלי הנשק במהלך המלחמות הפנימיות על ירושת המלוכה היו "אלות וחניתות צור אפילו בממלכה התיכונה". באותה תקופה (1785-1991 לפסה"נ) היו כלי נשק מארד בשימוש נרחב במקומות אחרים והמצרים עצמם ייצרו כלי נשק מנחושת ואחר-כך מארד במשך כמה מאות שנים.⁹¹ את הסיבה לנטיית המצרים לדבוק בטכנולוגיה שאבד עליה הכלח, קשה למצוא. שכן נהגו, ללא ספק, מוכח מתאורים רבים של לוחמתם בפיסול ובציורי-קיר. חייליהם אינם עוטים שריון כלשהו, אלא צועדים אלי קרב חשופי חזה וגלויי ראש, מצוידים רק בשלטי מגן קצרים. רק משלהי הממלכה החדשה אנו מוצאים ציור שבו גם המלך נראה עוטה שריון.⁹² עובדה ביולוגית פשוטה היא שאדם עירום נרתע מפני מהלומה בנשק חד (הישגו החריג של שאקא, וכנראה הישג יחיד במינו, מקץ אלפי שנה, היה ביכולתו להניע את נתיניו אנשי הזולו להתנהג אחרת). אנו רשאים, אפוא, להניח שהלחימה המצרית, עד להופעת פולשים בני תרבות אחרת בסוף הממלכה התיכונה, היתה מסוגנת ואולי אפילו פולחנית. נדירות המתכת עשויה להיות הסבר חלופי, כמוכן. אבל זו תהיה סיבה טפלה לעומת הסיבה המכרעת שבגללה בחרו לוחמים בני ציוויליזציה מתחכמת להצטייד בנשק שספק אם היה טוב משל קדמוניהם אנשי תקופת האבן העתיקה. הסבירות היא, כי בחברה של ריבוד קשיח, שהמלכים בה עלו ממעמד כוהנים למעמד אלים וכמעט כל היבט בחיי הציבור ובחיי הפרט הוסדר בטקס, גם הקרב היה טקסי.

משמעותית ביותר, למשל, היא העובדה שתמונות פרעה הקדמון נארמר מ-3000 בערך לפסה"נ ורעמסס השני של הממלכה החדשה, ששלט 2000 שנים מאוחר יותר, מראות את שניהם מניפים שרביט להרוג שבוי כורע. תנוחות השבויים דומות מאוד ואילו יציבת שני הפרעונים זהה.⁹³ אפילו אם מביאים בחשבון את המוסכמות הממושכות של האמנות המצרית, לא קל לפטור את הדמיון. שתי התמונות מתארות הריגת שבוי ממשית, לא רק סמלית, בסיום קרב. נוהג הבאת קרבנות אדם נעלם עוד בתחילת הציוויליזציה המצרית, אבל ייתכן מאוד שנמשך בשדה הקרב, שהלוחמים נאבקו בלא מיגון מכיוון שאך לעתים רחוקות הגיעו לכלל מהלומות ידיים (מאפיין של הלוחמה ה"פרימיטיבית", כפי שנמצאנו למדים), אבל שגורלם של אלה שאיבדו את כושרם ונפלו בשבי נגזר להיטבח באופן טקסי על-ידי לוחם דגול — אולי פרעה עצמו — לאחר שהשיג ניצחון.⁹⁴ האפשרות

שיש כאן מקבילה ל"מלחמת הפרחים" האצטקית אכן קיימת בעליל ומסתייגת בדבקות המצרים במבחר כלי נשק — אלה, חנית קצרה, קשת פשוטה — שהיו לבסוף, לאחר 1,500 שנות שלטון פרעוני רצוף — כמעט קוריוז עתיק.

הקרב בוודאי לא היה טקסי כשהתנהל נגד זרים. גופתו החנוטה של סֶקֶנְנֶרֶע "האמיץ", פרעה שהגן על הממלכה מפני פולשים לפני ייסוד הממלכה החדשה בשנת 1540 לפסה"נ, מגלה פציעת ראש קשה שנגרמה לו כנראה במלחמה.⁹⁵ אבל ב-1,400 השנים שקדמו לכך, פרק זמן שהיה מחזיר את הבריטים המודרניים לימי שלטון הרומאים באייהם ואת האמריקנים לתקופה שבה שטח ארצות-הברית עוד לא נשלט כלל, ניהלו המצרים חיים יציבים וכמעט בלתי משתנים, שהתבססו על שלוש עונות: הצפה, גידול ובצורת. בראשם עמד מלך שתפס מקום חשוב בין אלפיים אליהם, והם הקדישו זמן ועמל שחסכו מן ההשקיה ועיבוד האדמה, להקמתה ולשכלולה של אדריכלות הארמון, המקדש ואתר הקבורה — מפעלים שעד היום לא קמו דומים להם בכבירותם — לשמש את צורכי המעבר לעולם הבא, לפי תפיסתם. בתוך עולם מאורגן זה, מרהיב ביפי הישגיו האמנותיים, עם כל קשיי העבודה שהטיל מעשה היצירה על אלה שבתחתית התהליך האמנותי — סתתי האבן וגוררי המזחלות — נדחקה הלוחמה מן הסתם לתפקיד נחות, נטול-חשיבות. "בסופו של דבר היתה המלוכה פועל יוצא של כוח", סובר חוקר אחד, אולי כוח לא-קלאוזוויצי באופיו, התנגשות מסוגנת של כלי נשק שנגרמה מאי יכולתו הגלויה של השליט המולך לבצע את תפקידיו, ועל כן לא היתה אלא אירוע פיזי ראוותני, שבמהלכו הועבר השלטון לאחר, מוכשר יותר לממשו.⁹⁶ במשך תקופה של 1,400 שנה, שנראתה נורמלית ויציבה לדורות שחיו ומתו בזמן הזה, ייתכן שנחסכה מעמה של מצרים ממשות המלחמה, כפי שחוו אותה אנשים במקומות אחרים.⁹⁷

מזל כזה לא היה לעמה של שומר. מישור נהרות החידקל והפרת, שלא כמו מישור הנילוס, אינו מוגן גיאוגרפית מפלישה — השומרים היו, ככל הנראה, מהגרים בעצמם — ואינו מאפשר שליטה מרכזית. במצרים שליט שסכר את קטעו העליון ואת תחתיתו של העמק, הבטיח את הנהר כולו למלכתו. במסופוטמיה לא זו בלבד שהנהרות נודדים עונתית על פני הקרקע, אלא שמזרח ומצפון מאגפים את השפלה הרים, ואלה מהווים לא מחסומים אלא משלטים למי שמתיישבים עליהם ומוצאים באפיקי היובלים של הנהרות הגדולים נתיבי גישה נוחים אל המישור המוצף למרגלותיהם. את ההשלכות הפוליטיות של גיאוגרפיה זו נקל לשרטט: בזמן קדום למדי נתגלעו סכסוכים בין הערים השומריות לבין עצמן על גבולות, מים ומרעה, שהיו כולם מותנים בגחמות ההצפה. מלכי שומר אף נתקלו באיום על שלטונם מצד מהגרים שגלשו מן הגבעות והקימו ערים משלהם. בין 3100 ו-2300 לפסה"נ השתלטה והלכה, אפוא, הלוחמה על חיי שומר ופינתה את מקומם של המלכים-הכוהנים למצביאי מלחמה, להתמחות צבאית, להאצת ההתפתחות של חרושת המתכת בשירות החימוש וכנראה להחרפת הלחימה עד כי ניתן להגדירה כ"קרב".

אלו הן, כמוכּן, השערות שהורכבו משברי ראיות — מראה החומות באתרי ערים, ממצאים של כלי נשק וקסדות, שכחות המילה "קרב" בלוחות חימר, רישומים של מכירת עבדים שהיו כנראה שבויים, החילוף ההדרגתי של הקידומת אן (כוהן) בקידומת לוגאל (איש גדול) בציון תארי השליטים וכן הלאה.⁹⁸ חשיבות מיוחדת נודעת להסתננות האכדים, עם שמי, מהצפון. הללו ייסדו בתחילה ערים משלהם במישור ולבסוף, לאחר מאות שנות סכסוכים בין עריהם לבין ערי השומרים, העמידו מתוכם את ה"קיסר" הראשון בעולם, הלא הוא סרגון מלך אַדְדִּי (אַגְדִּי).

הועלתה הסברה, כי בעלילת גילגמש, מלך העיר אורוך בערך ב-2700 לפסה"נ, סיפקה שומר עדות ראשונה לניהול מערכה ארוכת-טווח. גילגמש יצא, כנראה, למסע צבאי, להביא ארזים מן ההרים — "אכרות את הארז. שם עולם אעשה לי! פקודות... לעוטי-השריון אתן" — ולהרוג את השליט במקום שם גדל הארז.⁹⁹ אולם קשה להעלות על דעת איך הצליח להוביל כמות עצי ארז למרחקים וכך, העלילה מספקת סימוכים מועטים לעשיית מלחמה או לסחר למרחקים בעת ההיא. עם זאת נראה, כי היתה לה לאורוך חומה בימי גילגמש ואורכה עלה על שמונה קילומטרים, מה שמעיד על יכולתו להפעיל כוח עבודה, וב-200 השנים שלאחר מכן מתחילה להצטבר עדות מוצקה ללחימה רצינית.¹⁰⁰ מצבת "הפָּרְס", כפי שהיא קרויה, מראה את אַאֲנֵאֲתוּם השני מלך לאגאש מביס את אנשי עילם, תושביה הקדומים של מה שתהיה לימים ממלכת פרס האדירה. חייליו חובשים קסדות מתכת וערוכים בשדרה ברוחב של שישה אנשים.¹⁰¹ נס הקרב של אור מאותה תקופה מראה חיילים מצוידים באופן דומה — עוטי גלימות וירכיות מצויצות, מחוזקות בפיסות מתכת, שלדעת מלומדים הן אב-הטיפוס של השריון, גם אם שריון חסר תועלת של ממש — ובראשם אחרים, הנוסעים במרכבות של ארבעה אופנים ותומות לארבעה סוסים. חפירות ב"מחילות המוות" של אור העלו שרידים של קסדות מתכת שנחבשו, כנראה, על כובעי עור.¹⁰²

הקסדות עשויות מנחושת, המתכת הפשוטה הראשונה שלמד האדם לעבד, מכיוון שנמצאה בגושים גדולים וטהורים יחסית במצבה הטבעי. ערכה הצבאי היה זעום: אם היא משמשת למיגון הגוף, קל לחדור אותה ואם היא בצורתה המרוודת מרוקעת לנשק, שפתה המושחזת מתקהה חישמה.¹⁰³ אולם נחושת טבעית מסוימת מצויה בעפרה שמכילה בריל. משלמד האדם באלף הרביעי כי ניתן להתיך מתכות, התפתחה הטכניקה של שילוב הנחושת המצויה עם הבדיל הנדיר יותר להפקת הארד הקשיח. בשלהי האלף השלישי היתה לטכניקה זו תפוצה רחבה ובמסופוטמיה שקדו חרשים על המצאת רוב השיטות לעיבוד המתכת שעודן רווחות כיום, בכללן התכת עפרות, יציקה, סגסוג והלחמה.¹⁰⁴ אחד ממוצרי הסגסוג והיציקה הקדומים היה גרזן התושבת — ראש ארד שנקבעה בו ידית עץ וכך היה לנשק מחודד, עמיד ובעל כוח חדירה עצום, אם הונף בידו של לוחם שרירי ונחרץ. התקופה הכלקוליתית של דו־קיום הנחושת (khalkos ביוונית) עם האבן (lithos ביוונית) פינתה עד מהרה את מקומה לתקופת הארד,

משאימץ האדם את הכלל האוניברסאלי כמעט שלפיו טכנולוגיה מתקנת דוחקת את הנחותה ממנה במהירות שבה נרכשים הטכניקות והחומרים הדרושים לכך. אחד החומרים הדרושים, במקרה הזה הבדיל, היה יקר מציאות ומוגבל למקומות ספורים. במסופוטמיה הוא מצוי רק בעפרה לא טהורה בקרקעית הנהרות, במחצב שנקרא קאסיִטְרִיט, אבל עפרה טהורה בכמויות מספיקות החלה להגיע מחופי הים הכספי ואולי ממרכז אירופה. כשפרש סרגון איש אכד (העיר שנקראה בשם זה מימי אבותיו ועדיין מצפה לחשיפתה הארכיאולוגית) את שלטונו על מסופוטמיה בערך ב-2340 לפסה"נ, היה הארד לנשק הכובשים; סרגון היה איש הארד.

"רשימת המלכים" השומרית, המקור העיקרי לידע על תולדות שומר, פורשה כמציינת את תקופת שלטונו של סרגון בין 2340 ו-2284 לפסה"נ. לחילופין נאמר כי שלטונו ארך חמישים ושש שנים. בוודאות ניתן לקבוע שניהל שורת מלחמות נגד ערים שכנות ואחר-כך נגד עמים שכנים — מזכרות שלושים וארבע מלחמות — ושלבסוף עלה בידו להציב את גבולות האימפריה שלו בערך במקום שנמצאים גבולות עיראק כיום. בשנה האחת-עשרה לשלטונו הרחיק במלחמותיו עד סוריה, לבנון ודרום טורקיה וייתכן שהגיע לחוף הים התיכון. על פי כתובת אחת מנה צבאו 5,400 חיילים ואין ספק שהיה טרוד בדיכוי התקוממות בני שומר נגד פולש שמי. סרגון קרא לעצמו "הנוסע בארבע הארצות", משמע ביקום כולו, ואין ספק שחי *toujours en vedette* [תמיד על המשמר].

נכד של סרגון, נְרַם־סִין (2260-2223 לפסה"נ) כינה עצמו "מלך ארבע רוחות השמים", כינוי אימפריאלי אמיתי, וידוע עליו שערך מסע-מלחמה לרכס זגרוס, שרשרת ההרים המפרידה את מסופוטמיה מצפון פרס. בתקופת שלטונו, למרות הצורך להגן על הגבולות, היתה האימפריה לעובדה מוגמרת ואמנם היתה לעובדה החשובה ביותר בחיים המתפתחים במזרח התיכון. עושרה היה אבן שואבת לבוזזים מחוץ למעגל הקסמים. אף-על-פי-כן, אם בגלל מלחמה ואם הודות למסחר, היכו בקרבם שורשים אחדים מיסודות הציוויליזציה של האימפריה. כתוצאה מתהליך זה ב-2000 בערך לפסה"נ... הוקפה מסופוטמיה בטבעת של ציוויליזציות לוויין או קדם-ציוויליזציות, אשר עם רכישת אמצעים צבאיים, הוציאו מתוכן את גלי הכובשים — גוטים, חורים, פְּשִׁים — אשר באלף השנים שתבואנה ישתלטו על המישור הגדול, חלקו או כולו. עמים אלה עצמם, עוד בטרם ירדו מן הרמות, נמצאו בשלבי מעבר לחיי כלכלה שונים. הם שכללו את גידול המקנה, אשר החל לספק חמורים, שוורים וסוסים — בעלי-החיים שבאמצעותם רכשו ניידות צבאית — פיתחו שיטות של עיבוד חקלאי באדמות בעל ואלה סיפקו עודפים שעליהם נשענו ניצני החיים המתורבתים.¹⁰⁵

תכונות צבאיות, טכניקות צבאיות וציוד צבאי היו משותפים למי שחיו בתחומי האימפריה ולא להם שנמצאו בשוליה. אלה ואלה זנחו את נשק האבן למען כלים עשויים ארד והחלו להצטייד בשריון מתכת, הגבירו את השימוש בקשת, ואם נכון הפירוש שניתן לפסל המתאר את נרם־סין, כי אז פיתחו באמצע האלף השני לפסה"נ את הקשת המורכבת רבת העצמה. הם היו בקיאים באדריכלות של

פרק-ביניים ב

התבצרות

ביצורים ולמדו גם מספר טכניקות של מצור — הבקעה והצבת טולם חומות. הם הסכינו, לפחות בתחומי מסופוטמיה, עם הצורך שראה השליט לקיים מהכנסותיו גופי אנשים חמושים, מוכנים ומזומנים להיחלץ למלחמה. אותה הכנסה סיפקה, כנראה, את הכספים גם לייצור כלי נשק אחדים. לאור המרחקים הארוכים של מסעות המלחמה שלהם, הם למדו מן הסתם את יסודות הלוגיסטיקה, לפחות כדי יכולת לספק מזון לאדם ולבהמה למשך מספר ימי לחימה בשטח האויב. מעל לכול הם למדו לשפר את יכולת הסוסים המבויתים — הביות החל עוד בערבות במהלך האלף הרביעי — על-ידי טיפוח והשבחה.¹⁰⁶ הסוסים האלה — משהחלו לשמש למשיכת העגלה המשופרת, אשר השילה שניים מאופניה המקוריים והיתה לרכב מלחמה דר-אופני — אכן חוללו מהפכה בלחימה, ויותר מכך חשפו את ציוויליזציות העמק העשירות והיציבות אך המיושבות, לסכנות מצד חמסנים נוודים בארצות גידול הסוסים מעבר לגבולותיהן. פושטים רוכבים כאלה הפריעו, לאחר תום האלף השני לפסה"ג, להתפתחות הציוויליזציה במסופוטמיה, במצרים, בעמק האינדוס ובכל מקום אחר שהיכו בו שורשים.

נהגי המרכבות היו התוקפנים הגדולים הראשונים בתולדות האנושות. תוקפנות מעוררת התגוננות, תגובה מתנגדת גם אם לא תמיד שוות-עצמה. וכך, בטרם נתהה איך נהגי המרכבות ורוכבי הסוסים אחריהם שינו עולם, שצורות מתורבתות של שלום החלו לשגשג בו, עלינו לבחון את האמצעים שבהם ביקשו התושבים היושבים על האדמות העשירות לשמור מגניבה ומהשמה את שכבשו מן הטבע. הוכחות מיריחו מורות שהחקלאים הראשונים השכילו למצוא את האמצעים להגנת מגוריהם מאויבים, אם כי מהות האויבים האלה נותרה מעורפלת. האם היו אלה פושטים שזממו לבזוז את היבול המאוחסן, אולי בסדירות טפילית, או מי שהתכוונו להיות איכרים וביקשו את אדמות יריחו ואת מקור הקבע של מימיה לעצמם, או אולי היו סתם פראים שפניהם לביזה ולהרס? האפשרות הראשונה נראית הסבירה מכולן. נדירים המקרים שבהם אנשים ממרחבי השממה ירצו — או אפילו יידעו כיצד — להיות לאיכרים. בעוד שההיסטוריה משופעת בברבריות חסרת תכלית, הרי שכיחות עוד יותר ההוכחות, שהפושטים השכילו להיווכח כי טפילות משתלמת יותר מן החמס והגזל. אם כך היה ביריחו, כי אז יש לראות את החומות לא רק בבחינת מקלט גרידא, הראשונה משלוש הצורות האפשרויות של ביצורים, אלא גם כשנייה בהן, מעוז.

מעוז אינו רק מבטיח מפני התקפה אלא גם מקיים הגנה פעילה. הוא מרכז שהמגינים מובטחים בו מהפתעה ומכוח עדיף, וגם בסיס להגיה ממנו לבלימת החמסנים ולהשלטת פיקוח צבאי על האזור שלמגינים עניין בו. דו-קיום שורר בין המעוז לבין סביבתו. מקלט הוא מקום לביטחון לזמן קצר ונודע לו ערך רק כנגד אויב החסר אמצעים לשוטט בסמוך או הנוקט אסטרטגיה פשוטה של ביצוע פשיטות על מטרות רכות. ה-*villes perchées* בדרום-מזרח צרפת של ימי הביניים, שנבנו על פסגות גבעות החוף התלולות של פרובנס כמקומות מקלט מגיחות פושטי-הים המוסלמיים, הן דוגמאות מושלמות למקלטים מהטיפוס הזה.¹ המעוז, לעומתו, חייב לחלוש על אזור פורה היכול לכלכל חיל-מצב בזמנים כתיקונם ולהיות גדול ומאובטח דיו לשכן את חיל-המצב, לספק את צרכיו ולהגן עליו תחת התקפה מטווח קרוב. בוני המעוזים צריכים היו תמיד להכריע בין החסכנות המופרכת שבבנייה מצומצמת לבין הראוותנות שבתכנון מערכת ביצורים יקרה

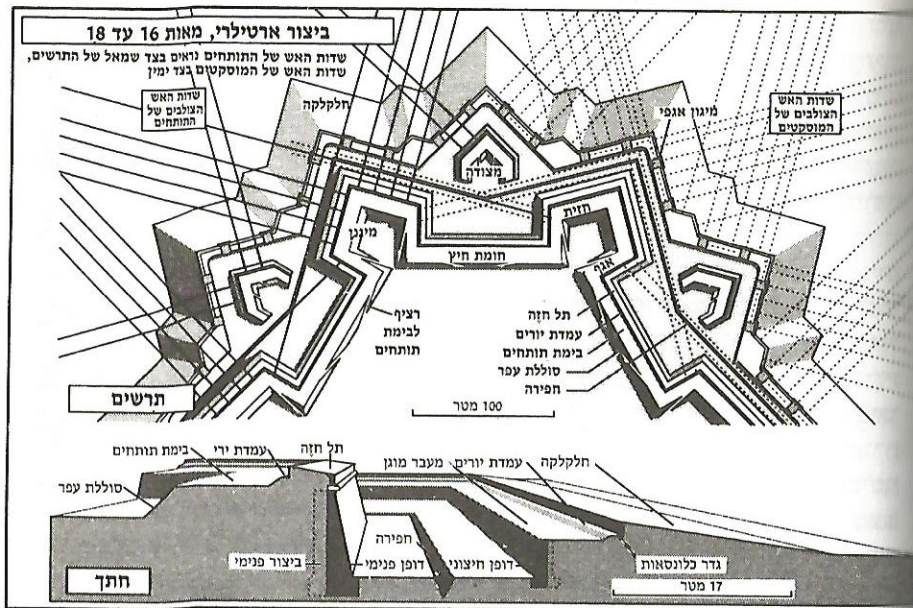
שלא תושלם, ואם תושלם תהיה נרחבת מכדי יכולת להגן עליה בכוח האדם הקיים. ממלכות הצלבנים, במיוחד בשנות שקיעתן, ביצרו ביצור יתר את חילות-המצב המתמעטים והולכים שיכלו לפרוס.

המעוזים נבדלים מן המקלטים גם במאפייניהם. מקלט צריך להיות חזק דיו להרתיע תוקף בקושי שהוא מעמיד בפני ההתקפה. "לוחמים פרימיטיביים", כמו המארינג בכפריהם מוקפי גדרות הכלונסאות או המאורים בתוככי פּאָ בראשי גבעות, היו מוגנים מפני "חורמה" ו"פשיטה" מכיוון שחסרו לאויביהם כלי מצור ואמצעים להזין את עצמם הרחק ממקום מושבם.² המעוזים, מבנים אופייניים לחברות מתקדמות ולכן עשירות יותר, נאלצו לעמוד במצור שמטילים אויבים, המביאים עמם את אספקתם או שולטים בקו החבורה שבאמצעותו ניתן להעביר אספקה והפורסים גם מכונות. מתחם המעוז, חייב, על כן, להכיל גם הספקת מים — במיוחד אם נועד המעוז להגן על מקנה — וכן מחסנים ומרחב מחיה.³ מעל לכול צריך המעוז לספק לחיל-המצב אמצעים לניהול הגנה פעילה: משטחי לחימה המעניקים שדה אש החולש על שטח הריגה מוכן מראש ושערים חזקים שדרכם ייערכו התקפות נגד ברגעי כושר.

עד להמצאת אבק-השרפה נערכו כל ההתקפות על המעוזים מווחחים קרובים. זה מתברר מהגדרת צורת ההתקפה הפשוטה — טיפוס — שבה התאמצו התוקפים לעבור את החומה בסולמות מצור, וגם ממה שנקרא לימים כפי מהנדסים צבאיים "מצור יזום" — חפירה, ניגוח באילי ברזל או במטולי קליעים וביצור נגדי במגדלי מצור. הטלת קליעים, ייאמר מיד, הצדיקה אך לעתים רחוקות את המאמץ שהושקע בה: חומה איתנה סופגת על נקלה את הכוח שמפעילה נגדה מכונת המופעלת במשקל נגדי או בקפיץ פיתול לשיגור הקליעים. יתר-על-כן, מכונות כאלו, מעצם טבען, משגרות את קליעיהן בזווית התקפה בלתי יעילה. עליונותו של כדור אבק-השרפה על קודמיו התבטא בכך, שבהיות מעופו שטוח-מסלול, ניתן לכוונו אל המקום היחיד שבו חומה גבוהה פגיעה עד קריסה — אל יסודותיה.

לפיכך השתדלו תמיד מתכנני המעוזים לשלול מן התוקף גישה נוחה אל יסודות החומה ולהעניק למגינים עמדות אש עדיפות. אחד הדברים המרתקים ביריחו הוא, שכוניה, עוד כשחר ההתבצרות, צפו את כל הסכנות שעלולות לאיים עליה וציידו בהגנה בפני כל אחת מהן. הנה-כיי-כן שללה תעלת המגן החרבה מן התוקפים משטח להגיע ממנו אל יסודות החומה. בו בזמן אף היוותה שטח הריגה מוכשר מראש (בסביבה אחרת, של קרקע אטימה, של פחות התאדות ויותר מים, יכלה התעלה להיות מוצפת). החומות, גבוהות פי שלושה ויותר מקומת אדם, אילצו כל תוקף להביא סולמות טיפוס, בסיס רעוע מאוד להנחתת התקפה. סביר להניח שהחומה היתה מצוידת גם במשטחי לחימה. לבסוף המגדל, שהתנשא מעל החומה, העניק למגינים יתרון גובה נוסף.

אל שלושת המרכיבים האלה — חומה, תעלת מגן, מגדל — עתידים מהנדסי הביצורים להוסיף אך מעט ב-8,000 השנים שישתרעו בין בניית יריחו והנהגת אבק-השרפה. העקרונות הונחו; כל התוספות שבאו אחריהם לא היו אלא שיפורים

של התפיסה של בוני יריחו. חומות חיצוניות יוקמו סביב הפנימיות (ריבוי דייקים); מכשולים יונחו על שפות תעלות המגן (כפי שנעשה אולי ביריחו והראיות לכך נמחקו); מעוזים פנימיים — "מצדים" או "מצודות" — יתוספו והמגדלים יוצבו בצד החיצוני, לא עוד הפנימי, של החומות, על מנת לאפשר ירי אש אגפית; בנקודות חיוניות יבנו מתקני חוץ, מעין מעוזים קטנים, להגנה על השערים ולמניעת תפיסת נקודות שולטות על-ידי האויב. אולם בהכללה ניתן לומר, שמהנדסי הביצורים המאוחרים לא שיפרו בהרבה מעבר לביצורי יריחו, כשם שמדפיסים מאוחרים לא שיפרו בהרבה מעבר לתנ"ך של גוטנברג.

המעוזים הם מוצרים ריבוניים קטנים או מפולגים; הם משגשגים בטרם מתמסדת רשות מרכזית, או בעת מאבקה לאבטח את עצמה, או עם התפרקותה. הנה-כיי-כן נבנו הביצורים היווניים בחופי סיציליה וטורקיה של ימינו להגנה על יישובים מסחריים בודדים בתחילת תקופת ההתנחלות. פריסת הטריות על פני אנגליה על-ידי הנורמנים — בין השנים 1066-1154 נבנו 900 טירות בגדלים שונים, החל בטירות שהושקעו בבנייתן כאלף ימי עבודה של אדם ועד כאלה שהצריכו לא פחות מ-24,000 ימי עבודת אדם — היתה צעד שנקט במתכוון לאכיפת השלטון הנורמני על האנגלו-סאקסונים.⁴ המבצרים הרומיים ב"חוף הסאקסוני", כמו ריקאלוֹר ופִּיֶּוֹנְסִי, נבנו כדי להגן על שפכי הנהרות של דרום-מזרח אנגליה מפני פושטיים טבטוניים ששאבו העזה משקיעת כוחה של רומי במאה הרביעית לסה"נ.⁵ אבל נכון יותר יהיה לדאוג את מבצרי "החוף הסאקסוני" לא כל אחד

לעצמו, אלא כמרכיבי צורה שלישית של התבצרות: ביצורים אסטרטגיים. ביצורים כאלה עשויים להיות רציפים, כמו שהיתה חומת אדריאנוס באנגליה כאשר תחזקה במצב תקין, או, כפי שהיה מקובל יותר, עשויים לכלול מעוזים נפרדים, הממוקמים באופן שמאפשר להם סיוע הדדי ומונע, בחזית רחבה, דרכים מהתקפת אויב. הביצורים האסטרטגיים הם מעצם טבעם היקרים ביותר מבחינת בנייתם, אחזקתם ואישום בכוחות-מצב. קיומם הוא, בכל מקרה, עדות לעושרם ולהתפתחותם הפוליטית המתקדמת של העמים שבנו אותם.

עריה הבצורות של שומר, אחרי שסרגון השליט עליהן שלטון מרכזי, ניתן לראותן כמהוות מערכת מבוצרת אסטרטגית, אם כי בתהליך של סיפוח, לא על-פי תכנית. המערכת המבוצרת האסטרטגית המתוכננת הראשונה היא, כנראה, זו של המבצורים הנוביים שנבנו על-ידי פרעוני השושלת השתיים-עשרה מ-1991 לפסה"ג ואילך. הם נפרסו על פני 400 קילומטר לאורך הנילוס, בין האשד הראשון לרביעי ונבנו במטרה לחלוש על הנהר ועל המדבר גם יחד, במרווחים שמאפשרים תקשורת פנימית, אולי באותות-עשן. שוב מצביעות כאן הראיות הארכיאולוגיות על תפיסת התבצרות אשר הדורות הבאים של בוני הביצורים האסטרטגיים מצאו אך מעט להוסיף עליה. המבצורים הקדומים, שמוקמו באזור המקיף את האשד הראשון, שם העמק רחב דיו לכלכל אוכלוסיה חקלאית, תוכננו להגן על האוכלוסיה ולחלוש על הנהר. ואילו המבצורים המאוחרים יותר, שקמו לאורך קו החדירה המצרית לנוביה הברברית והנילוס העליון הצר הרבה יותר, היו צבאיים במובהק בייעודם. תעודות כתובות מגלות כי הביצורים במעלה הנהר נועדו לשמש גבול צבאי אמיתי. סנוסקרת השלישי הציב פסל של עצמו וכתובת:

אני הצבתי את גבולי עם שהרחקתי מאבותיי להפליג דרומה. הגדלתי את מה שניתן לי בירושה. כל בן משלי שיקיים את הגבול הזה... בן הוא לי שנולד לרוממותי... אבל מי אשר ייטוש אותו ולא יילחם למענו, אין הוא בני.

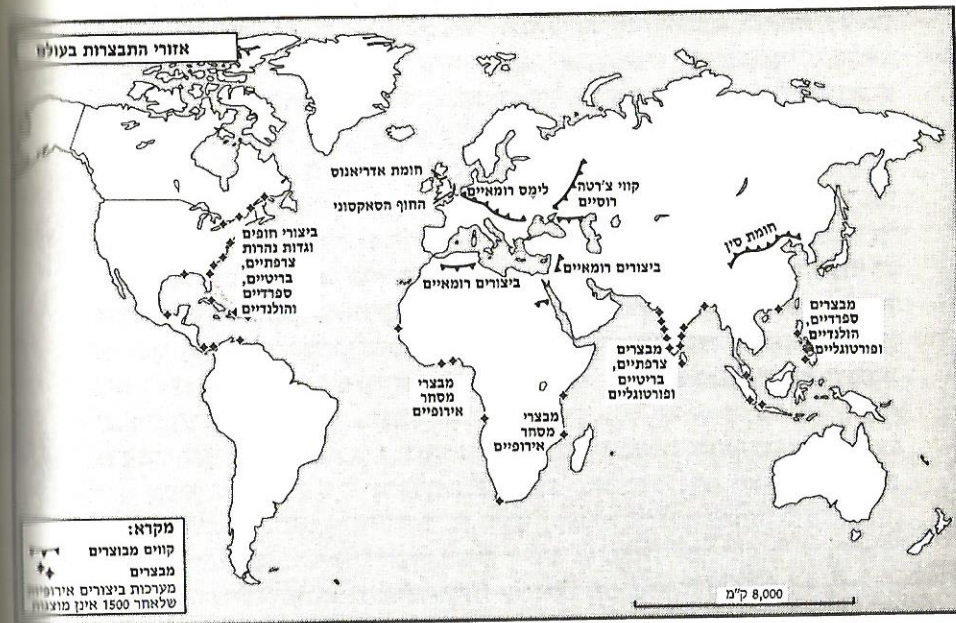
הכתובת נמצאה במבצר סֶמְנָה ומקורה ב-1820 לפסה"ג. הפסל אבד, אבל באותו מבצר נמצא פסל פולחני של סנוסרת השלישי מתאריך 1479-1426 לפסה"ג, עדות ברורה שאזהרתו לשמור את אשר השיג הושמה אל לב.⁶

מדיניות הספר המצרית בנוביה היתה דגם חיקוי לאימפריאליסטים מאוחרים יותר בכל אתר. הודות לאופן מיקומם בסמנה חולשים שלוש המבצורים על הנילוס משתי גדותיו ומנהרות אפשרו שאיבת מים ממנו. חומה של לבני טיט חפתה לאורך קילומטרים על הדרך בצדו היבשתי של הנהר. כל המבצורים מכילים אסמי תבואה, שניים מהם גדולים דיים לכלכל כמה מאות איש במשך שנה. סביר להניח שאת האסמים דאגו למלא ממרכז הספקה עורפי באַסקוט, מבצר על אי שנבנה, כנראה במחשבה תחילה, לשמש מחסן תבואה. כתובת אחרת מפרטת את תפקידי חיל-המצב: "למנוע מכל נובי לעבור... בדרכו צפונה, אם ברגל ואם

בסירה, וגם מִבְּקָר כלשהו של נובי. יוצא מכלל זה נובי שיבוא לעשות חליפין באִיֶּקֶן, או אם יבא שגר רשמי". בקדמת המבצורים הפעילו המצרים סיירי-מדבר, שגויסו מקרב שוכני-מדבר נוביים שנקראו מדג'אי (בין "מטרי סמנה" שנמצאו ושומים על פפירוס בנוא אמון, יש דו"ח סויר טיפוס: "הסויר שיצא לסרוק את קצה המדבר... חזר ודיווח לי כדלהלן: 'מצאנו עקבות 32 אנשים ו-3 חמורים'"). קצינים בריטיים, שרכשו ניסיון בספר הצפון-מערבי של הודו, היו מזהים מיד את הנוהל המצרי. כמו המצרים, ניהלו הבריטים אזור שכוחות-מצב גדולים הגנו בו על האוכלוסיה המיושבת. בחזית שלפניו היה אזור שבו החזיק כוח-המצב רק מבצורים צבאיים מובהקים; ובקדמת אזור זה השתרע אזור "שבטי" שבו הופקדו ההגנה על הדרכים בלבד וכן שיטור המרחב מסביב בידי מיליציות שבטיות. הללו, דוגמת 'רוֹבְּאִי-חִיִּיבֵר' או 'סִיִּירִי-טוֹצִ'י, גויסו מתוך אותה אוכלוסיה אשר כנגדה הוקם מלכתחילה כל מערך ההגנה המורכב.

אין זה מפתיע כלל שמבצרי יריחו והאשד השני הוסיפו להתקיים ואף הוסיפו עליהם במשך הזמן. הואיל והאדם הפנה את מחשבותיו אל שילוב היסודות השונים, אך המוגבלים, של האדריכלות ותכנון הערים במערכת הגנה עצמית, היה זה בלתי נמנע כמעט, שיקום משהו מסוג יריחו או סמנה. וכך, אף כי השורשים לכך הינם פסיכולוגיים יותר משהם מהותיים, נוהג הפיכת גזלנים לשומרי ציד — מדג'אי או רובאי-חייבר — נובע כמעט היישר מהמסקנה, שהדרך הטובה ביותר להבטחת שליטה בסיסית על הגבול בין ציוויליזציה לברבריות היא בשיחודם של מי שחיים בצדו השלילי.

אך טעות תהיה להסיק, כי העקרונות שהנחו את בניית יריחו וסמנה נפוצו מהר ובהרחבה. אנשי יריחו היו עשירים בזמנם ופרעוני השושלת השתיים-עשרה היו אף הם עשירים. במקומות אחרים נותרה האנושות ענייה ודלילת יישובים עד האלף השני לפסה"ג, ורק באלף הראשון לפסה"ג החלה בניית יישובים מוגנים על פני שטח נרחב. ארכיאולוגים הצביעו על הופעת יישוב יווני מבוצר באיזמיר העתיקה במאה התשיעית לפסה"ג בתוך חומת מגן עשויה מאבנים מסותתות, ועל יישובי חומה במקומות מרוחקים זה מזה, כמו סאראגוסה בספרד ובִּיֶּסְקִיפִין בפולין במאה השישית לפסה"ג.⁷ ייתכן כי גידורים בפסגות הגבעות — כמו אותם "מבצרי תקופת הברזל" המוכרים כל כך בבריטניה, שם זוהו 2,000 מסוגם — נחפרו בדרום-מזרח אירופה עוד באלף השלישי, אבל רק באלף הראשון היו לחזון נפרץ.⁸ ההיסטוריונים מוסיפים להיות חלוקים הן לגבי ייעודם — אם היו ערים קדומות או מקלטי ארעי — והן לגבי התנאים הפוליטיים שהמריצו את בנייתם. סביר להניח, כי כמו פּאֶג של המאורים, נוצרו אלה על-ידי חברה שהתארגנה על בסיס שבטי וקבוצות שכנות ביקשו לאבטח אצלה את מטלטליהם מפני פשיטות; אבל אין ידיעה ודאית. כל הידוע הוא, שההתבצרות התפשטה מדרום-מזרח אירופה לצפון-מערבה במהלך האלף הראשון לפסה"ג במקביל לייסוד הנמלים המוגנים לאורך חופי הים התיכון והים השחור, כשהפליגו היוונים והפיניקים לייסוד מושבות סחר מעבר למחוזות מולדתם. אין ספק שההתבצרות באה בעקבות

אבל אף לא אחת בתחום האימפריה הפרסית. כיאה למדינה גדולה, היא הגנה על לב הארץ מן ההיקף. שלושת הקרבות של אלכסנדר נגד צבא פרס — על נהר ג'ואניקוס, באיסוס וליד ג'אוגאמלה — נערכו בשטח פתוח. רק לאחר שהכניע את פרס והמשיך בפריצתו לתוך השטחים המרדניים שבין פרס להודו, פנה אלכסנדר ללוחמת מצור, בהבקיעו את דרכו לתוך האימפריה בשנים 334-332. הרומאים, שבנותם את האימפריה, שמו מצור אחר מצור: למן אַגְרִיִּנְטוּס, אחד הנמלים המבוצרים הקדומים בסיציליה, במהלך המלחמה הפונית הראשונה ב-262 לפסה"נ ועד אֶלְסִיה, מבצר הררי קלטי ענקי, שם הביס יוליוס קיסר את ורסינגטוריקס (Vercingetorix) ב-52 לפסה"נ. במהלך התקדמותם מן האלפים אל סקוטלנד ואל הריין, ניקדו הרומאים את הנוף בביצורים לגיוניים מלבניים, שחייליהם אומנו להציב בתום כל יום מסע בשטח עויץ. המבנים האחידים האלה — בארבעת שעריהם ומגרש הטקסים שבמרכזם, היה בהם דמיון מוזר לעיר סינית קלאסית — היו גם דגם לערי הכיבוש העיקריות של הרומים: מתחת למרכזים המודרניים של לונדון, וינה וקלן טמונים שרידי הביצורים הלגיוניים המרובעים, שעליהם הן קמו. אולם בתוככי האימפריה הרומית בימות השלום לא התבצרו המנצחים: "הערים הגאליות העיקריות התפתחו כיישובי פרזות והושארו בלתי-מוגנות".¹¹ זאת היתה המשמעות של Pax Romana — ערי פרזות, דרכים בטוחות, היעדר גבולות פנימיים על פני חלק גדול של אירופה המערבית. היא אובטחה, כמובן, בביצורים שהוקמו במקומות אחרים, אם כי ה'איך' נותר סוגייה שנויה במחלוקת, אחת החריפות ביותר בכתיבת ההיסטוריה של רומי. הראיות הפיסיות לביצורים בגבולות נראים בעליל ובאופן גלוי ביותר בקטעים המרכזיים של חומת אדריאנוס. עקבות חומת אנטונינוס, שבה סימנו הרומאים התקדמות עמוקה עוד יותר לצפון בריטניה, עודם ניכרים, וכמוהם חלקים של הלימס לאורך הריין והדנובה, ה־fossatum Africae בשולי המדבר במארוקו, באלג'יריה, בתוניסיה ובלוב וה־limes Syriae שהתמשך ממפרץ עקבה וצפון ים סוף עד מבועי הפרת והחידקל. האם היו אלה "גבולות מדעיים", כדעת מספר היסטוריים מודרניים? או שמא רק סימנו את קצה השליטה היעילה של הרומאים במאבקהם לסיכול כוחות הפורענות — מהם מקומיים, מהם מסוכנים אסטרטגית — שפגשום בגבול הכלכלי הממשי של העולם הים תיכוני? אדוארד לוטוואק (Luttwak) בספרו האסטרטגיה הגדולה של הקיסרות הרומית הפיץ בהצלחה את התפיסה שלפיה הרומאים, כמו הבריטים בהודו, התוו תכנית ברורה על מה יש להגן ועל מה אין להגן, אם כי נבדלו מהבריטים בשיטת ההגנה שנקטו בפועל: קודם צבא מרכזי, אחר־כך הגנה מרחבית חזקה, ולבסוף תערוכת פגומה של השניים — כפי שהכתיב מזלם.¹² בני הפלוגתה של לוטוואק כופרים בעקביות הזאת, במיוחד בנוגע לספר המזרחי. בנימין איזק (Isaac) מאמין, שרומי התמידה במדיניות תוקפנית כלפי פרס ופרתיה לאורך תקופה ארוכה מאוד, ועל כן יש לראות את הביצורים בבחינת קווי תעבורה של צבאות משלוח; ס' ר' ויטאקר (Whittaker) סבור, שבעיות מקומיות הטרידו דרך קבע גבולות רבים ושהביצורים הרומיים, כמו אלה של המצרים בנוביה או

המסחר. סטיוארט פיגוט (Piggot), המומחה לפרה-היסטוריה עירונית, סבור שציר סחר דר-סיטרי השתרע בין הנמלים המבוצרים הים תיכוניים והמבצרים ההרריים הפנים-יבשתיים של צרפת וגרמניה. יין, משי ושנהב (גם קופים וטווסים — מְקָק גיברלטרי הגיע לחצר מלך אֶלְסֵטֵר בתקופה הפרה-היסטורית) עשו דרכם צפונה; ענבר, פרוות, עורות, מלח, בשר ועבדים הובלו בדרך חזרה.⁹

בסוף האלף הראשון כיסו הביצורים את פני האזור הממוזג. אפילו בסין — שעריה הראשונות היו פרוזות ובמישורי הלס שלה חסרים החומרים הבסיסיים ביותר — מופיעות ערים מוקפות חומות מעפר כבוש (pisé) בימי שושלת שאנג (בערך 1500-1000 לפסה"נ), שהנהיגה את השלטון הריכוזי הקדום ביותר. מעניין שהסימן yi בכתב שאנג, מכיל סמלים של מקום מגודר ושל אדם כורע בהכנעה; ללמדך שבסין, כמו לא אחת במקומות אחרים, היה המבצר מוסד של פיקוח חברתי ואמצעי הגנה גם יחד.¹⁰ ביוון ההיסטורית, לאחר תקופת האפלה שהשתררה עם התמוטטות הציוויליזציה המינואית, הקיפו עצמן ערי-המדינה החדשות חומות דרך שיגרה. כך נהגו גם הערים באיטליה של היום, בכללן, כמובן, רומא. כשיצא אלכסנדר מוקדון למסע כיבושיו דרך פרס להודו במאה הרביעית לפסה"נ, הניחו האסטרטגים, כי כל אימת שתתנהלנה המערכות בארץ נושבת, יהיה ציר ההתקדמות חסום במעוזים.

אבל ההנחה הכללית היתה, שריבוי מעוזים מעיד על חולשה או על היעדר שלטון מרכזי. בין 335 ו-325 לפסה"נ ניהל אלכסנדר לפחות עשר מערכות מצור,

של הצרפתים במלחמת אלג'יריה בשנים 1954-1962 (קו מוריס), נועדו בעיקרם להרחיק את חורשי הרעה מעובדי האדמה שוחרי השלום.¹³

ברור, מכל מקום, שצמיחת סמכות מרכזית לוותה כמעט בכל מקום ובכל זמן בכניית ביצורים אסטרטגיים, למן הפשוטה, כמו דייק אופה בין אנגליה האנגלו-סאקסונית לוויילס הקלטית — אף שבזמנו היה זה מבצע אדיר שהושקעו בו רכבות שעות חפירה אנושיות — עד לחומת סין הגדולה, שמורכבותה לא פוענחה עד היום הזה. התפקיד המדויק של הביצורים האלה קשה יותר להגדרה והוא שונה ממקרה למקרה, עד כדי סיכול כל אפשרות הכללה. כך, למשל, הגבול הצבאי ההאבסבורגי עם החבלים העות'מאניים — הקראינה (Krajina) — נועד כמובן לעצור את הטורקים; אבל בנייתו מבטאת יותר הערכה לעצמתה של טורקיה מאשר לכוחה של אוסטריה, אף-על-פי שהשושלת ההאבסבורגית היתה ותיקה יותר. בניגוד לכך, שרשרת המבצרים שהוקמה בשנות השישים של המאה הקודמת בעלות גדולה להגנת הנמלים בחופי דרום אנגליה ומזרחה (שבעים ושישה מבצרים הושלמו או היו בתהליכי בנייה עד 1867), היתה תגובה על איום-רפאים צרפתי, אולי עדות לחוסר האמון הנוירוטי ביכולת של אוניות מלחמה משורינות לספק את כושר ההגנה שהאנגלים תמיד ייחסו בביטחה לדפנות עץ.¹⁴ שרשרת המבצרים של לואי הארבעה-עשר לאורך גבולה המזרחי של צרפת היתה מכשיר תוקפני, שנועד להרחיב את שליטת צרפת, צעד אחר צעד, לתוך שטחי ההאבסבורגים. עוד יותר כזאת היתה הצ'רטה הרוסית; קו זה של ביצורים מאולתרים הוסט על-ידי הצארים החל במאה החמש-עשרה מזרחה אל תוך שטחי הבור של הערבות, במגמה לדחוף את הנוודים דרומה להרי אוראל ולפרוץ נתיב התיישבות לתוך סיביר. אבל פריסת הצ'רטה היתה מותנית בעזרת הקוזאקים שניתנה בלב ולב, ואחד מתפקידי הקו — שהם הבינו רק לאחר זמן — היתה להביא את יישוביהם החופשיים תחת כנפי השלטון המוסקובי.¹⁵

לדעת אוון לטימור (Lattimore) — הוא ופרדריק ג'קסון טרנר (Turner) היו גדולי ההיסטוריונים של הגבולות — מגדיר המרשם הזה, חצי הגנה וחצי דיכוי, את התפקיד שנועד לחומת סין הגדולה. בהרצאה מפורסמת לפני האגודה ההיסטורית של אמריקה, טען טרנר, שרעיון הגבול הזה, שהיתה בו הצעת קרקע חנם לכל מי שהיה מוכן להסתכן בהליכה מערבה, מילא תפקיד מכריע בגיבוש האופי האמריקני — שופע חיות, נמרץ, סקרני — ובהבטחת עתידה של ארצות-הברית כדמוקרטיה גדולה. לעומתו הציג לטימור את חומת סין כגבול שונה מכל הבחינות. היא זזה, לכל הדעות. תחילתה היתה בחיבור מספר חומות מקומיות שהוקמו על-ידי שליטים אזורים להגנה על מדינותיהם העובריות, והתוואי הסופי נקבע על-ידי שושלת צ'ין במאה השלישית לפסה"ג, לאורך הקו שהפריד בין השטחים החקלאיים המושקים לבין אדמות המרעה — בהגדרה גסה בין עמקי הנהרות לבין הערבות. לא צ'ין ולא שום שושלת אחריה הצליחה, לדעת לטימור, לייצב את קו החומה הגדולה. לעתים הוא הוארך צפונה והקיף את רמת או'רדוס בעיקול הגדול של הנהר הצהוב ולפעמים ננטש הקטע ולעומתו היו שלוחות רבות ויישורים

הקצהו המערבי, בו הגיע לרמת טיבט. לבסוף הגיעו זרועותיו והסתעפויותיו לאורך כולל של 6,000 קילומטר בקירוב.¹⁶ לטימור טוען שכל הנפתולים והתהפוכות האלה יותר משהם מעידים על כוחן הגובר או הפוחת של השושלות, מורים על הדיפת תעושי דמיון. הקיסרים אכן שאפו בזה אחר זה ל"גבול מדעי" על הקו שבו נפגשו הקרקעות הראויות לעיבוד בידי איכרים עם השטחים שיש להפקירם לרועים נוודים. אבל קו כזה לא נמצא, ולא רק משום שבין שני סוגי השטחים השתרע סוג שלישי של כלכלה מעורבת, אלא משום שאותו סוג שלישי השתנה וזו עם תמורות האקלים — התייבשות, התלחחות — בלב הגוש היבשתי האיראסיאני הגדול. הניסיונות להכתיב את האקולוגיה על-ידי יישוב איכרים סיניים בשטחי הספר חולל Schlimmbesserung, הרעה מחמת שיפור. המתיישבים, בעיקר אלה שיושבו בעיקול הגדול של הנהר הצהוב, נטו ליהפך לנוודים בבוא היוכש. בכך הגדילו את מספר רוכבי הסוסים שהיו מסתערים על החומה בגלים עוקבים. מתקפות רוכבי הסוסים אף סיכלו את המאמצים של מפקדי הספר לסיין (לעשות לסינים) את הנוודים-למחצה שאזור הביניים היה ביתם הטבעי.¹⁷

לא ייפלא, אפוא, שבנסיבות האלה הסינים לא פירוזו את הערים שסביבן צמחו מלכתחילה היישובים המושקים. בתקופות של עצמה שושלתית שימשו הערים מרכזים של המינהל הקיסרי; בתקופות סוערות של התקפות נוודים על הכס נותרו הערים שמורות של המסורת הקיסרית, שתמיד התאוששה, ואילפה והפכה את הכובשים לסינים. חומות הערים נחשבו, אפוא, בצדק לסמלי הציוויליזציה. תחת שלטון שושלת מינג (1368-1644 לסה"ג) שוקמו כליל 500 מהן וגם החומה הגדולה עצמה.¹⁸ אבל אלו, כמו גם זו, לא היו אלא אביזרים של המשטר הקיסרי, שעצמתו האמיתית נשענה על האמונות הפילוסופיות של הסינים בדבר הסדר החברתי הנכון. כוחן של אמונות אלו נשתמר לא בגלל שהחברה הסינית היתה חדורה בהן כולה, מן העילית עד התחתית, שהרי האמונות האלה היו הנחלה התרבותית של מעמד בעלי-הקרקעות והפקידות; אלא מפני שאנשים מן החוץ שהצליחו להגיע לשלטון היו מעטים יחסית והם באו מחברות הערבות אשר 'סינינו' בדרכי נועם, בהיקף שבעצמם לא שיערו, אגב מגעיהם הרצופים עם הקצה המבוצר של ציוויליזציה היעד. במובן זה היתה החומה הגדולה עצמה מכשיר תרבות, מחיצה שרעיונות רבי עצמה הסתננו דרכה החוצה ומיתנו את הפראות של מי שהלמו בלי הרף בשערים.

מזל כזה לא האיר פניו לציוויליזציה הקלאסית של המערב. הרומאים, שלא כסינים, היו נתונים להתקפת נחשולים מתמדת של המוני ברברים. מקרב אלה התכלולו בקרב הרומאים, תודות למגעים רצופים עם הציוויליזציה, מעטים מכדי לערוב לשימורה. מאמצע המאה השלישית לסה"ג, ככל שרבו והעמיקו פשיטות הברברים לתוך גאליה, החלו פקידי הפרובינציות לבצר בחומות את ערי פנים היבשת. אולם עד המאה החמישית בוצרו רק ארבעים ושמונה ערים, רובן באזורי הגבול ובחופים. כספרד הוקפו חומה רק שתים-עשרה ערים, ואילו באיטליה, מדרום לנהר פו, שמרה רומא לבדה על ביצורה.¹⁹ שרשרות מבצרים

הוקמו בחופזה לאורך חופי הים הצפוני, התעלה [האנגלית] והאוקיינוס האטלנטי, והלימס שעל הריין והדנובה חוזקו. משנפרצו הביצורים האלה, בשלה הקיסרות המערבית לכיבושה. הממלכות הברבריות שקמו תחת רומי לא נזקקו בתחילה לביצורים, גם אילו ידעו לעשות זאת. פולשים חפים מכל השפעה רומית — פולשים ימיים מסקנדינוויה, ערבים, אנשי ערבות ממרכז אסיה — לא נתקלו בחירויותיהם התכופות בביצורים אסטרטגיים כלשהם שחסמו את דרכם, אלא רק במתי מעט ביצורים פנימיים. לא יפלא, אפוא, שמאמציו הנועזים של קארל הגדול לשוב ולכונן מדינה פאן-אירופית, סיכלו פעם אחר פעם תחת התקפותיהם.

בסופו של דבר שבה ובוצרה מערב אירופה, אבל באופן שהיה מעורר חרדה מוצדקת אצל שושלת סינית. ההתאוששות המסתורית של המסחר בין 1100 ו-1300, שהיתה תולדה של גידול מסתורי לא פחות באוכלוסיית אירופה מ-40 מיליון נפש בערך לכ-60 מיליון, עוררה לחיים את הערים. והללו, הודות לגידול בכלכלת הכספים, השיגו את ההון הדרוש להגן על עצמן מפני סכנות שמעבר לחומותיהן. פיזה, לדוגמה, ב-1155, הקיפה עצמה בתעלת מגן תוך חודשיים והשלימה הקמת חומה מקיפה עם מגדלים בשנה שלאחריה. אולם ערי החומה החדשות השתמשו בחסינותן לא לביסוס שלטון הריבון אלא כדי לתבוע ממנו זכויות וחירויות. פיזה הקיפה עצמה בחומה כמעשה התגרות בקיסר פרידריך ברברוסה²⁰ ובינתיים, במהלך שהיה מעורר אצל קיסרי סין בהלה גדולה יותר, שקדו תקיפים מקומיים על כיסוי פני אירופה בטירות. בתחילה הוקמו מאחזים פשוטים, אחר-כך, מהמאה העשירית ואילך, היו אלה משלטים ולבסוף מבצרים אמיתיים מאבן. אחדים מן המקומות אלה היו בבעלות המלך או וסאלים מגאמניו, אולם בהדרגה סווגו רובם כבניות לא-חוקיות ("מְנָאפּוֹת") של פורקי מרות ואנשי רהב. הצידוק לבנייה היה הסכנות מצד הלא מאמינים — ויקינגים, אווארים, מגיארים — שאילצום להכשיר מקומות להעמיד בהם סוסים ולשכן לוחמים חמושים. אולם, כמציאות ששררה באירופה חסרת ביצורים אסטרטגיים ושלטון מרכזי חזק, הם ניצלו את הנסיבות להיעשות אדוני-על מקומיים.

בחבל פּוֹאָטוֹ בצרפת, לפני פשיטות הוויקינגים, היו שלוש טירות ועד המאה האחת-עשרה הגיע מספרן לשלושים ותשע; בחבל מֶן לא היתה אפילו אחת לפני המאה העשירית, עד 1100 נבנו שם שישים ותשע ודפוס התפתחות זה חזר על עצמו במקומות אחרים. ממדים אלה של תנועת בניית הטירות עיקרו אותה מהיתרונות שהעניקה במאבקי כוח מקומיים.²¹ משחימש כל תקיף את חצרו, היתה התוצאה לא אדנות-על, ובוודאי לא סיוע הדדי לשלטון המרכזי מפני פולשים, אלא לוחמה מקומית. המלכים הנפיקו רשיונות לבניית טירות ובעזרת הווסאלים הגדולים הכניעו את הטירות ה"מְנָאפּוֹת" כל אימת שיכלו. אלא שטירה ניתן לבנות במהירות — מאה איש יכלו להקים משלט קטן בעשרה ימים — ולאחר שהוקמה, קשה הרבה יותר היה להחריבה, אם התבצר בה בעליה בנחישות.²² כוח הטירות עלה על עצמת אמצעי המצור; ואמת זו, שלא נתערעה אלא עם כניסת אבקי-השרפה לתמונה, היתה תקפה למן בניית יריחו.

ההיסטוריונים של העת העתיקה מוקסמים מהמראות של שיטות מצור וציוד מצור שנתגלו בחפירות מסופוטמיה ומצרים — אילי נגיחה, סולמות טיפוס, מגדלי מצור, מחפרי חתירה. תאורים כתובים של לוחמת מצור יוונית חושפים את הופעת מטול הקליעים הקדום ביותר, המדוכה, ב-398-397 לפסה"נ.²³ המראה הקדום ביותר של איל נגיחה — מסוג חלש ביותר, אף כי מוגן בגג — הוא ממצרים וזמנו 1900 לפסה"נ. סולם מצור תואר כ-500 שנה קודם לכן. איל נגיחה אימתני הרבה יותר, מורכב על משטח גלגלי נראה, יחד עם מהנדסים שחותרים תחת חומה, בתבליט שבארמון מסופוטמי מ-883-859 בערך לפסה"נ. מגדל מצור, מסופוטמי גם הוא, נראה בתבליט אחר, מתוארך ל-745-727 לפסה"נ, עת הונהגה גם שפיכת סוללה למילוי תעלת מגן כדי להגיע אל ראש חומה. מגיני-מצור גדולים, שנועדו להגן על הקשתים היורים חצים אל המגינים בחרכי-הירי, היו כנראה גם הם פריטים בציוד המצור. מצויים גם רמזים לשימוש באש לתקיפת שערים וכנראה גם בביצורים פנימיים. ניתוק הספקת המים במקומות שהיה זה אפשרי וכמובן ההרעבה היו שיטות מצור רגילות.²⁴

כל אמצעי המצור שעמדו לרשות מפקדים לפני המצאת אבקי-השריפה תוכננו, אפוא, בין 2400 ו-397 לפסה"נ. אף אחד מהם, זולת ההרעבה, לא היה אמצעי בטוח או אפילו יעיל במיוחד, בהבאת יעד מבוצר לידי כניעה. מיטב סיכויו של המטיל מצור להשיג תוצאה מהירה היו טמונים, לדברי האסטרטג הקלאסי פוליביוס (Polybius), בניצול שאננות המגן או בהשגת הפתעה. בגידה היתה אמצעי נוסף — היא גרמה, לדוגמה, לנפילת אנטיוכיה לידי הצלבנים ב-1098 וגם לנפילת מעוזים אחרים.²⁵ להוציא שיטות אלו, יכול תקוף לחנות חודשים מחוץ לחומה, אם לא השכיל למצוא נקודת תורפה או ליצור אותה בעצמו. שאטורגאיאר נלכדה ב-1204 דרך מנהרת מחראה שלא נשמרה; לעומתה רוצ'סטר, שהושמה במצור על-ידי המלך ג'ון ב-1215, איבדה את הפינה הדרומית של המצד שלה כתוצאה מחתירה תחתיה ומהבערת תמוכות העץ של מנהרתה — בעירה שהעלתה באש את שומנם של ארבעים חזירי פיטום — אבל נלכדה לבסוף רק כשכילה חיל-המצב את מלאי המזון לאחר חמישים ימי מצור רצוף, המצור הארוך ביותר באנגליה עד לעת ההיא ועוד זמן רב אחריה.²⁶

כיבוש ירושלים על-ידי הצלבנים באמצעות מגדל מצור היה מאורע חריג, שיש לזוקפו בחלקו לחולשת חיל-המצב ובחלקו להשראתם הדתית של הצרים. בדרך כלל היה היתרון בלוחמת מצור, לפני עידן אבקי-השרפה, תמיד לצד המגינים, כל עוד השכילו להכין אספקה, וכל עוד עמדה בתוקפה אמנת לוחמת המצור שהיתה נהוגה במערב בימי הביניים. לפי האמנה מסכימים הצדדים על תחום זמן, אשר אם נמלא בלא שהוסר המצור על-ידי כוח חילוץ, הורשו הנצורים לצאת מבין החומות בלא פגע.²⁷ הואיל והתוקפים עצמם היו עלולים להישאר ללא מזון, או סביר יותר, לחלות במחנמם הלא בריא, היתה כהסכם כזה אופציה סבירה לכל חיל-מצב. על כן עלינו להתייחס בהסתייגות חריפה לכל המחשה של שיטות מצור וציוד מצור, כשהם מובאים כראיה לחשיבותה של אמנות המלחמה לפני עידן

ג

 בשר

אבק־השרפה. באמנות תמיד מפיקה הלוחמה מן האמן את הצגת המציאות האפשרית והמסעירה ולא את המתועדת. לאור זה, ציורי הקיר ומעשי התבליט המצריים והאשוריים, המתארים ניצחונות מלכותיים למרגלות חומות, אינם אמינים כעדות להתרחשויות בזמן, יותר מן הדיוקנים ההירואיים בציוריהם של ז'אק־לואי דויד ולה גרו (Le Gros) המתארים את התנהגותו של נפוליאון כמצביא בשדה הקרב. הבדל דק מאוד מפריד בין הציור המלחמתי והרישום ההיתולי המלחמתי, וכך היה בוודאי מאז הוטל על צייר החצר הראשון לצייר את המלך הכובש הראשון. הביצורים וכל המאמצים להפילם הם נושא מפתח לאמן המלחמה, אשר בסלפו את מה שהתרחש בין המגן לבין התוקף אולי גרם עיוות חמור להבנתנו את לוחמת המיגנה בעידן טרום אבק־השרפה.

נוכל להניח לנושא הביצורים כשאנו נושאים במחשבתנו את הדברים הבאים: מעוזים המוגנים והמקבלים אספקה כהלכה היו קשים לכיבוש בכל זמן קודם עידן אבק־השרפה; מעוזים כאלה היו במקרים רבים מכשירי מרי כלפי השלטון המרכזי או, נושא שייבחן בהמשך, להטלת מורא על אזרחים וחקלאים חופשיים, לא פחות משהיו מרכיבים בביצורים האסטרטגיים; הביצורים האסטרטגיים, שלעולם אין זה קל לסגלם לגבולות טבעיים ותמיד הם כרוכים בעלויות גבוהות של בנייה, אחזקה, אספקה ואיוש — עצמתם תלויה, ככלות הכול, ברצון וביכולות של המעצמה שעליה נועדו להגן. "שווא עמלו בוניו" של המבצר האמור לעמוד מכוח עצמו.

ביצורים מעטים עמדו על תילם כשהגיוחו נהגי המרכבות לראשונה, הפילו שושלות מלכות וייסדו שושלות משל עצמם; ואלה שעמדו, לא היו מכשול של ממש לכיבושיהם. ב-1700 בערך לפסה"נ החלו בני עם שמי, שנודעו כהיקסוסים, להסתנן למצרים דרך דלתת הנילוס ועד מהרה ייסדו בירה משלהם במוף. מסופוטמיה, שהיתה מאוחדת אז תחת שלטון השושלת האמורית שייסד המורבי סמוך ל-1700 לפסה"נ, נשטפה מעט מאוחר יותר בהתקפה של עם שהגיע מהרי הצפון, בין עיראק ואיראן של ימינו, שהיה ב-1525 לפסה"נ לשולט בכיפה בממלכה העתיקה שעל גדות שני הנהרות. עבר זמן קצר ונהגי מרכבות אריים משטחי הערבות של מזרח איראן, דוברי לשון הודו-אירופית, חדרו לעמק האינדוס והכחידו כליל את הציוויליזציה שהתפתחה שם. ולבסוף, מייסדי שושלת שאנג, שייתכן כי גם מוצאם בערבה האיראנית, הגיעו במרכבותיהם סמוך ל-1400 לפסה"נ לצפון סין וייסדו בה את המדינה הריכוזית הראשונה, שהושתתה על טכנולוגיה צבאית גבוהה ועל מוסד המחנה מוקף החומה.

אימוץ רכב המלחמה והשתלטות נהגי המרכבות על מרכזי הציוויליזציה האירו-אסיאנית בתחום של 300 שנה בערך, הם מן האפיזודות היותר מופלאות בהיסטוריה העולמית. איך התחולל כל זה? הדבר היה תלוי בהתפתחויות רבות – ביידע המתכות, בעיבוד העץ, בבורסקאות, בשימוש בדבקים של עצמות וגיידים – אבל מעל לכול בפיות סוס הפרא ובהשבחת תכונותיו הגופניות. גם כיום, כשהאדם מגמא מרחקים באמצעות מנועי בעירה פנימית, מוסיף הסוס להזין ריגושים ולגלגל כספים בסכומי עתק ובהיקף עולמי. עשירי העולם מתחרים להציג את עושרם בסוסים טהורי-גזע שבבעלותם. מירוצי סוסים הם "ספורט המלכים" שרפובליקנים מולטי-מיליונרים נהנים לבזבז בהם כספי תועפות. אבל מעטים המלכים והמיליונרים שישכנו אי-פעם חלק רב כל כך ממה שיש להם, כאותו פשוט-עם המשוכנע כי הוא מכיר סוס שינצח. בעולם הסוסים גם המרודים שבעניים חשים עצמם שווי-ערך עם העשירים, כלשון האימרה: "בעלי-החיים עשויים להציג את כולנו כשוטים". הסוס, מפונק ומיוחס ככל שיהיה, עלול להשיב על ציפיות בעליו גם בגחמה ובמזג רע; ולעומתו עשוי סוס אלמוני לכבוש את המסלול כנגד כל הסיכויים ולהפוך את רוכבו, מאמנו, מגדלו ובעליו בן לילה

לאנשי שם, להנחיל שמחה לאלף מהמרים קטנים ולשלח סוכני הימורים לבתיים בכיסים קלים משהיו בכואם. הסוס הגזעי המודרני הוא כוח שיש להתחשב בו, טהור הגזע המהולל עשוי לסיים את חייו מפורסם יותר מרוב המדינאים בימיו, לטהורי הגזע הגדולים יש מעמד מלכותי ושושלת. אנשים עולים לרגל לזכות לראותם במירוץ והורשת הגנים שלהם לדורות אחריהם מקוטלגת בקפידה, כמו זו הנדרשת לקביעת חוקיותו של נצר לבית בורבון או האבסבורג. סוס דגול נהיה למלך במובן מסוים. אין זה פלא שהסוסים הדגולים הראשונים המליכו מלכים.

נהגי המרכבות

הסוס שנתקל בו לראשונה הומו סאפינס היה יצור עלוב; כל כך עלוב, שהאדם צד אותו למאכל. equus, קדמונו של הסוס המוכר לנו, equus caballus, ניצוד ונכחד ביבשות אמריקה על-ידי האינדיאנים שנודדו אל העולם החדש בשלהי עידן הקרח האחרון. ואילו בעולם הישן, שובו של היער לאחר תום עידן הקרח דחק את equus caballus אל הערכה נטולת העצים, שם ניצוד ואחר-כך בוית בעבור בשרו. ביישובים של תרבות סְרְדִי טוֹג, כפי שנקראה, על נהר הדנייפר מצפון לים השחור, מהוות עצמות הסוסים, המבויתים כפי הנראה, את רוב העצמות שנחשפו באתרי כפרים שתוארכו לאלף הרביעי לפסה"נ.¹ איש תקופת האבן בחר לאכול את הסוס ולא לנסות לנהוג בו או לרכוב עליו, כי הסוסים שהכיר היו חלשים מכדי לשאת על גבם זכר אנושי בוגר, והאדם עצמו עדיין לא עיצב כלי תעבורה לרותמו לכהמת גרירה. מכל מקום, מערכת היחסים בין האדם לבין המינים הסוסיים מורכבת מאוד. הכלב, אף שמתבעו הוא בעל-חיים שחי בלהקות, מתחבר כפרט על נקלה עם פרט אנושי, וכך הוא מתנהג זה כ-12,000 שנה. אבל הסוס, צריך היה לנתקו מהעדר ולאלפו על מנת ליצור "יחסי גומלין" מועילים בינו לבין אדונו האנושי.

יתרה מזאת, איש תקופת האבן לא ראה יסוד לייחס לסוס תועלת רבה יותר מאשר לדודניו במשפחת הסוסים — החמור הנפוץ, הפרא של מונגוליה וטורקסטן, הקיאנג של מישור טיבט, החור של מערב הודו או הערוד של מסופוטמיה וטורקיה, אשר, כידוע לנו היום, מסיבות גנטיות לא ניתן להשביחם לזנים גדולים יותר, חזקים יותר או מהירים יותר. equus caballus הקדום דמה במראהו החיצוני ל-equus Przewalski (סוס פְּשוּוְאֶלְסְקִי) שעודנו מצוי ול-equus gmelini (הטְרַפֶּן), ששרד בערבה עד המאה הקודמת. כל אלה דמו לחמורים, לפראים ולערודים בצבעם, בגודלם ובצורתם. הניתוח הגנטי מגלה כיום, כי ה-equus caballus בעל 64 הכרומוזומים הוא בהמה שונה מן הפשוואלסקי שלו 66 כרומוזומים, החמור בעל 62 והפרא בעל 56 הכרומוזומים. אבל המבחר שראה לפניו איש תקופת האבן היה זעום.² במיוחד caballus, כרגליו הקצרות, בצווארו העבה, בכרסו התפוחה,

במרוצתו הקמור וברעמתו הקשה, לא נבדל במראהו מן הטרפן אשר בטרם נכחד שיכל כנראה את כל המאמצים לשיפור חזותו או ביצועיו.

דומה שהאדם לא התקרב לנהיגה ולרכיבה על הסוס או על מין אחר מקרוביו במשפחת הסוסיים, אלא באמצעות הבקר ואולי הֶאֵיִל. יוגבים באלף הרביעי לפסה"נ גילו כי השור, שאינו אלא פר מבוית שסורס, הוא בהמה צייתנית, שניתן לרותמה למחרשה פשוטה, מהסוג שהם עצמם משכו אחריהם. רתימת בהמות עבודה כאלו למזחלת בסביבה נטולת עצים כמו הערבות או במישורי סחף, היתה חתפתחות טבעית. בעקבותיה הרכיבו את המזחלת על גלילים מקובעים. הדרך מן הגליל המקובע אל הגלגל הנע על סרן יציב — הקָדֶר כבר השתמש בכאלה — היתה די פשוטה.³ שורה בכתב ציורים מהעיר השומרית אורוק, שתוארכה לאלף הרביעי לפסה"נ, מראה את ההתקדמות מן המזחלת אל המזחלת על גלגלים בקו ישיר למדי. ציור מפורסם, שנודע בתור הֶנְס־שֶׁל־אור מן האלף השלישי לפסה"נ, מראה ארבעה ערודים מושכים בעגלה שלה ארבעה גלגלים, המשמשת כלי תעבורה למלך ומשטח לכלי נשקו — קרדום, חרב וחרנית — בשדה הקרב. העגלה על גלגלי העץ הדרו-חלקיים מקורה באבטיפוס העגלה עם הגלגל העשוי מקשה אחת, ואפשר להניח שהשומרים ראו בערודים בהמות גרירה יעילות יותר מן השוורים, מהירות ונמרצות מהם.

אבל כידוע לכל מי שהיה לו בילדותו חמור כחיית מחמד — והערוד גדול וארוך רגליים אך מעט יותר מן החמור — לחיה חביבה זו מגרעות רציניות. עיקשותה עלולה לגבור על אורך-הרוח של בעליה. סף הכאב של החמור גבוה מאוד ועל כן הוא עמיד בפני השוט, הדורבן והמתג. הוא יכול לשאת משא רק על אחורי גבו ולכן אי אפשר לרכוב על קדמת גבו כתנוחה "שולטת". לצעידתו רק שני קצבים — הליכה וריצה — הראשון איטי, אפילו יותר משל האדם, השני נוטה לדהרה פרועה. מאפיינים אלה, אשר שום ניסיון להשבחה לא ישנה אותם, מגבילים את החמור, עם הפרא החמור-למחצה, למשימות נחותות. ככהמת גרירה הוא מוגבל הן בטווחו והן במטענו; ככהמת רכיבה הוא פיתרון דחוק.

לפיכך אין זה מפתיע, שבערך בראשית האלף השני לפסה"נ, החלה תמורה בראיית ייעודו של הסוס המבוית, מִסְפֶּק־בשר למושך מטען. גם סוסי הפרא הקטנים היו שונים בגודלם. בעוד שהסוסות הקטנות של תקופת האבן הגיעו לגובה 1.20 מטר לערך בכתפיהן, היתה קומת הסוסים-הזכרים הגדולים מהן עשויה להגיע ל-1.50 מטר ויותר.⁴ הרועים, לאחר טיפולם בצאן, בעזים ובבקר, למדו את עיקרי הגידול המשביח. יישום הידע הזה בסוסים היה המשך טבעי, אולם ייתכן שהדבר לא הביא מיד את התוצאות המקוות. הזנים הראשונים של בעלי-החיים מגידול משביח קטנים בדרך כלל בממדי גופם, וזה גורע, במקרה של הסוס, מהתאמתו לרכיבה ויותר מכך מכוחו למשוך.⁵ יתר-על-כן, נתגלה קושי חדש בניצול כושר המשיכה של הסוס. החמור, הגם שכושר הגרירה שלו נמוך, נשלט בקלות באמצעות מושכות מחוברות לרצועת אף ויש להניח שימשוך באמצעות רתמת צוואר לא יותר ממה שיוכל בלי התאמצות יתרה. השור הנוח, די במגע של

מִלְמָד כדי להצדיק קדימה, תנועה שקל להעבירה לעגלה באמצעות עול מותאם לכתפיו הכולטות. אבל הסוס, הנמרץ הרבה יותר, נשלט רק באמצעות מתג בפיו — ועל עיצובו הנכון של המתג מוסיפים מומחי הסוסים להתווכח עד עצם היום הזה. כתפיו הצרות מחליקות מבעד לעול ורצועת צוואר מצרה את קנה-נשימתו. זמן רב מאוד נדרש לאדם להיווכח, שהאמצעי הנכון לרתימת סוס לגרירה הוא רצועת חזה — שפיתוחה מיוחס לסינים — או קולר מרופד החובק את כל צווארו. עד שהגיע האדם למסקנה זו, אמצעי נהיגת הסוס ורתימתו פעלו אלה נגד אלה. הידוק פיו לשם הכוונתו ולשינוי קצב צעידתו דחק את ראשו אל רצועת הצוואר וזו, מחמת שינוקו, האטה את הילוכו.

הסוס הרתום היה על כן בלתי-כשיר כבהמת גרירה הן לעגלות כבדות והן למחרשות מעמיקות התלמים, שהחלו להופיע באירופה באלף השני לפסה"נ.⁶ המסקנה היתה שהרכב שנרתם אל הסוס צריך להיות קל ככל שניתן. התוצאה היתה המרכבה. ההיסטוריון סטיוארט פיגוט התייחס בצורה מרתקת ומשכנעת מאוד למה שהיא כנראה הפסיכולוגיה הנצחית והאוניברסאלית של התעבורה — הרכב המהיר והמרהיב מקנה לבעליו יוקרה חברתית ובלי ספק גם קסם מיני, יתרונות חומריים וריגושים פיסיים. הוא העלה את הסברה שמרכבה קלה בעלת שני גלגלים עם מעצור הופיעה בבת אחת וכמעט בעת ובעונה אחת בכל ארצות הציוויליזציה, ממצרים עד מסופוטמיה, באמצעות "שפה-משותפת (koine) טכנולוגית" שהקיפה את כולן.

הגורם החדש שנכנס לתמונה היה המהירות שסופקה מכוח מניע חדש, אשר במקרה של הסוסים הקטנים של העת העתיקה, ניתן לנצלו רק בשילוב עם קלות וגמישות בדרך חדשה. אם לאמץ מושגים מהנדסת המבנה, ניתן לראות בעגלת השוורים בעלת גלגלי-הדיסקים מבנה דחוס איטי, כבד, עשוי מעץ; ובמרכבה — מבנה מעץ מהיר וקל, המצוי בעיקרו במתח עם השלד וחישוקי העץ המעוגל [קטעי הצמיגים].

הופעת מרכבה כזאת, ציין פיגוט, לא יכלה שלא להיות מהפכנית, ולו רק מהבחינה הפסיכולוגית: "מהירות התעבורה האנושית ביבשה גדלה פי עשרה בערך — מ-3 קילומטרים לשעה בתובלת שוורים ל-30 קילומטר לשעה, שהושגו בקלות במצג מודרני של מרכבה מצרית עתיקה רתומה לצמד סוסים". (בהקשר זה ראוי לזכור: לפני מאתיים שנה בלבד, ד"ר ג'ונסון, שהעריך את הנסיעה בכרכרה בחברת אישה יפה כבילוי המענג ביותר, חיווה את דעתו שהשלד האנושי אינו עמיד בפני מהירות תנועה העולה על 25 מייל [40 ק"מ] לשעה.)

רישומה של המרכבה לא היה רק פסיכולוגי. הופעתה הצמיחה מעמד של לוחמי-מרכבות, לוחמים מיומנים, אשר השתלטו על השימוש ברכבם הייחודי והיקר עד מאוד, ביחד עם הנשק המשלים, דוגמת הקשת המורכבת, וחלשו על

פמליה של בעלי מקצועות עזר — סייסים, רצענים, חרשי-גלגלים, נגרים, מתקיני חצים — שהיו נחוצים לתחזוקת מרכבות המלחמה וסוסייהם בתנועתם בדרכים.

מנין באו נהגי המרכבות? בוודאי לא מאירופה המערבית המיוערת עדיין, אף כי ייתכן, שכיסים של סוסי פרא שרדו שם; יערותיה עיכבו את בואה של אצולת המרכבות ב-500 שנה לפחות. גם לא ממישורי הסחף של הנהרות הגדולים, כי שם לא שוטטו סוסים. הערכה — הצחיחה, חסרת-העצים, המעניקה חופש גיחה לכל כיוון — היתה בלי ספק ביתו העיקרי של סוס הפרא. אבל עם היותה מתאימה למעבר כלי-רכב על גלגלים בכל עונות השנה, למעט ימי הראספוטיצה באביב ובסתיו, הרי היא חסרה מתכות ועצים הדרושים לייצור המרכבות, ולכן גם אותה יש להוציא מכלל חשבון כמקום מוצא המרכבה. לפיכך, דומה, משכנעת ההשערה העולה בתהליך זה של אלימינציה, שנהגי המרכבות הראשונים הרפיעו באזורי הספר שבין הערבה לבין המרחב המתורבת של ארצות הנהרות.

בדרך כלל מקובלת ההשקפה הגורסת שעם לוחמני, שוחר מדנים, דובר לשונות הודו-אירופיות, היגר באלף השני לפסה"נ מן הערבה המערבית והשתלט על "בוני המגאליתים רודפי השלום בחוף האטלנטי". בעקבותיה טוען ההיסטוריון ויליאם מקניל, כי חרשי המתכת, אשר מכרו להם את הכישורים יקרי הערך והמיסטיים, שהעניקו להם שליטה על עמי תקופת האבן של אירופה, היגרו גם הם, אבל בכיוון נגדי: ממסופוטמיה אל פאתי הערבה בצפון איראן.

למן האלף הרביעי לפסה"נ התגבשו קהילות חקלאיות בקטעים המבורכים במים שעל פני הרמה הזאת, וחיבתה של החקלאות גדלה שם, כנראה, במהלך האלף השני. בכרי הדשא סביב יישובים חקלאיים אלה וביניהם חיו אנשי מקנה ברבריים, המקורבים בלשונם ללוחמים מן הערבה המערבית. בתיווך היישובים החקלאיים שביניהם נחשפו אנשי המרעה האלה במידה רבה והולכת להשפעות שהוקרנו ממרכז התרבות המסופוטמי המרוחק. על הרקע הזה, זמן קצר לפני 1700 לפסה"נ, אירע מיזוג בעל חשיבות מפליגה בין הטכנולוגיה המתורבתת והגבורה הברברית.⁷

התוצאה היתה המצאת המרכבה או שכלולה.

מהי הסיבה לכך שנהגי המרכבות, או אנשי המרעה שמהם מוצאם הישיר או העקיף, היו לוחמנים יותר מקדמוניהם הציידים או שכניהם החקלאיים? לשם קבלת התשובה יש להביא בחשבון גורמים שיוצעו את הרגישות, הקשורים לאופן בו הרג — או לא הרג — האדם יונקים אחרים. מותר להניח שאימוץ החקלאות הקטין את מרכיב הבשר בתפריטו של האדם. ידוע כי המעבר לייצור דגנים תמיד מצמצם את צריכת החלבונים, מכיוון שעובדי האדמה מועידיים את הקרקע ליבולים ולא למרעה. כמו כן, עובדה הנצפית בהרחבה היא, כי עובדי האדמה משתדלים להאריך את חיי בהמות הבית — על מנת להפיק תנובת חלב, משקל בשר וכוח שרירים מרביים — ולא להקצותן למאכל מיד עם הגיען לבשלות. התוצאה היא

שהחקלאי חסר כישורים הן כקצב של בשר ששחט והן כהורג בעלי-חיים קטנים וזריזים יותר, המסוגלים לחמוק מכוונותיו הקטלניות. הציידים הפרימיטיביים, אף שהיו בלי ספק קצבים מעולים, כנראה לא היו מיומנים בטכניקות ההרג. מאמצייהם העיקריים הושקעו במעקב אחר הטרף ובסגירה עליו ולא דווקא בשיטה המדויקת להנחתת המהלומה המכריעה.

הרועים, לעומתם, לומדים לקטול בעלי-חיים ולבחור אותם לקטילה כעניין של שגרה. הם בוודאי נטולי כל רגשות כלפי צאנם ועזיהם, שלידם אינן אלא מזון מהלך: חלב ומוצריו, בכללם חמאה, חלב מוחמץ, יוגורט, לבן וגבינה, אבל בעיקר בשר ואולי גם דם. אין לדעת בוודאות אם רווחה בקרב נוודי הערבה בעת העתיקה הקזת דם מבהמותיהם, כפי שעושים רועי בקר במזרח אפריקה. אפשר שנהגו כך. אבל הם בוודאי הרגו את השגרים השנתיים של הוולדות, את בעלי-החיים שזקנו ואת הפצועים, הפגומים והחולים שבהם, בסדר סיבובי. תכנית הרג כזו הצריכה מיומנות לקטול יצור חי אגב גרימת נזק מזערי לפגר ולחלקיו הפנימיים בעלי הערך ותוך הימנעות מהפרעה ליתר המקנה. הנחתת המהלומה הקטלנית — באחת, במהירות ובדיוק — היתה המיומנות העיקרית של אנשי המרעה, שהועשרה בלי ספק בידי האנטומי שנרכש במהלך שחיטה סדירה. הצורך לסרס את רוב הזכרים בעדר הנחיל ידע נוסף בחיתוך בשר וכך גם המלטת הטלאים והניתוחים הווטרינאריים הגסים שנדרשו בניהול העדר.

ניהול העדר כמו הטבח והקצבות, הם שעשו את אנשי המרעה כשירים להתעמת בדם קר עם עובדי האדמה המיושבים בארצות המתורבתות. על כן הקרב בין שני אלה לא נבדל בהרבה מן ההיתקלויות המגששות והמושהות של האינזואמי והמארינג, אולי בייסודות הטקטיים. גם אם היה לחקלאים מעמד לוחמים מקצועי, אין בכך לבטל את תוקפה של ההנחה הזאת. היעדרם של שריון ושל כלי נשק קטלניים ממש, מורה על קיומם של הרגלי לחימה "פרימיטיביים" גם בממלכת הנילוס, וחימוש השומרים לא היה משוכלל מזה הרבה. בנסיבות טכנולוגיות כאלה היו המערכים הקרביים רופפים, המשמעת לקויה וההתנהגות בשדה הקרב אספסופית או עדרית. אבל ניהול עדר היה מומחיותם של אנשי המרעה. הם ידעו לפצל את המקנה למגזרים, לנתק קו נסיגה באיגוף, לכנס בעלי-חיים מפוזרים לגוש מגובש, לבודד אלופי עדר, לשלוט באיום ובהפחדה על מספרים עדיפים, לקטול את הנבחרים המעטים ולוודא שהנותרים יהיו סבילים וכפופים למרות.

כל שיטות הלחימה של אנשי המרעה שתוארו מאוחר יותר בהיסטוריה מצביעות על דפוסים אלה ממש, אם כי יש להביא בחשבון, שההונים, הטורקים והמונגולים, שנודעו למחברים אירופיים וסיניים, עברו מן המרכבה אל סוס הרכיבה, וזה אך הגביר את יעילות הטקטיקות שלהם. אבל עיקריהן נשארו קבועים בלי ספק. העמים האלה, מציינים המחברים, לא יצרו חזית קרבית ולא התעקשו לדבוק בהתקפה. תחת זאת קרבו אל אויביהם בתבנית סהר פזורה שאימה על יריביהם הפחות-ניידים בכיתור מן האגפים. אם נתקלו בהתנגדות עזה, ביימו נסיגה שנועדה למשוך את האויב למרדף פזיז אשר ישבור את שורותיו. לטווח מגע התקרבו

רק כאשר נטה היתרון באופן ברור לצדם, ומשעשו זאת, פצעו בנשק מושחז משובח שמסוגל היה לערוף ולבתק. באיכות הפלדה שבידי האויב זלזלו כדי כך, שמאסו בשריון כלשהו מלבד מיגון מצומצם ביותר לגופם. כדי להטות את מהלך הקרב לטובתם, היו מטרידים את האויב ומטילים מוראם עליו במטחי חצים שנורו מטווחים ארוכים בנשקם הנבחר, האימתני בעליונותו, הקשת המורכבת. אמיאנוס מרקלינוס כתב על ההונים במאה הרביעית לסה"נ:

בקרב הם עטים על אויבם בשאגות מעוררי פלצות. בהיתקלם בהתנגדות הם מתפזרים על מנת לחזור באותה מהירות, תוך שהם מוחצים ודורסים את כל העומד בדרכם... שום דבר לא ישווה למיומנות שבה הם יורים מטווחים עצומים את החצים שבראשיהם עצמות מחודדות, קשיחות ורצחניות כמו ברזל.⁸

המלומדים חלוקים בשאלת תיארוכה של הקשת המורכבת. ייתכן שהיתה בשימוש כבר באלף השלישי לפסה"נ אם הפירוש למצבה שומרית נכון; בוודאי היתה בשימוש באלף השני, שכן צורתה העוקצית המובהקת, ה"כפופה אחורה" — המוכרת לנו כ"קשת קופידון", שחציה פולחים את המחזורים חשוכי האהבה בציורי וואטו ובושה (Boucher, Watteau) — מתוארת בבירור בקערת זהב מ-1400 לפסה"נ, כיום בלובר.⁹ היא לא הופיעה בן לילה, הואיל ומורכבות המבנה שלה, כמו של מרכבת הקרב, מלמדת על מספר אבטיפוסים ועשרות, אם לא מאות, שנות ניסויים. במהותה לא השתנתה הקשת המורכבת בין השלמתה באלף השני לפסה"נ לבין יציאתה ממערך הנשק המלחמתי במאה התשע-עשרה (השימוש האחרון בה נעשה בידי נושאי-נס מאנצ'ואים). מהדורתה המוגמרת היתה מורכבת מרצועת צרה של עץ — או לביד של רבדים אחדים — שעל צדו החיצוני ("הגב") הודבקו קטעי גידים גמישים של בעלי-חיים ועל צדו הפנימי ("הבטן") רצועות דחוסות של קרני חיה, בדרך כלל של ראם. הדבקים, שנתקבלו מבישול גידים ועורות בהמה, מעורבים בכמויות פחותות של עור ועצמות דגים, אפשר שנוזקו לשהות של "שנה ויותר עד אשר יבשו, וצריך היה למרוח אותם בתנאי חום ולהות מבוקרים בקפידה ... אמנות רבה הושקעה בהכנתם ובמריחתם והרבה מזה התאפיין בגישה מיסטית, דתית למחצה".¹⁰

התקנת הקשת המורכבת החלה בחמש פיסות עץ פשוט או לבד — מאחז מרכזי, שתי זרועות ושני קצוות. אחר שהודבקו יחדיו, נכפף "שלד" העץ הזה לעיקום, בניגוד לצורה שילבש לאחר שיימתח המיתר, ורצועות מאוידות של קרן הודבקו אל ה"בטן". אחר-כך נכפף העץ למעגל שלם, שוב באופן מנוגד לצורה שילבש לאחר מתיחת המיתר, וגידים הודבקו ל"גב". לאחר זאת הושאר העץ "להתחזק" ורק לאחר שהתאחו כל המרכיבים ללא הפרד, אותדה הקשת והותקן המיתר לראשונה. מתיחת מיתר לקשת מורכבת כנגד צורתה הטבעית הרפויה הצריכה כוח רב ומיומנות; לחץ המיתר הזה, שמקובל לבטאו ביחידות משקל,

עשוי היה להגיע ל-70 קילוגרם, לעומת קילוגרמים אחדים בקשת פשוטה שהיא מקשה אחת עשויה באורך של שתיל.

"משקלים" דומים איפיינו את הקשת הארוכה, כאשר סמוך לסוף ימי הביניים למדו עושי הקשתות האירופיים לנצל לייצורה בול עץ, שהכיל גם לבה וגם לבנה. היא פעלה על פי אותו עיקרון עצמו: הנגדת כוחות הגמישות והדחיסות, שנצברו בזרוע של הקשת כשדרך את הקשת, ושחרורם באצבעותיו לשילוח חץ. מגרעת הקשת הארוכה היתה דווקא בארוכה; רק קשת רגלי יכול לתפעל אותה. הקשת המורכבת היתה קצרה — מתוחת מיתר הגיעה מקצה ראשו של אדם רק עד מותניו ולכן התאימה להפליא לירי ממרכבה או מעל גב סוס וירתה חץ קל שמשקלו המיטבי היה כ-28 גרם (אונקיה) — קל יותר מחץ הקשת הארוכה. אבל אף כך פגע במטרה מרוחקת עד 300 מטר בשיעור דיוק רב (במעוף חופשי נרשמו לו טווחים ארוכים הרבה יותר) ופילח שריון ממרחק 100 מטר. קלות החץ היתה בעצם יתרון, שכן אפשרה ללוחם איש המרעה להצטייד בכמות חצים גדולה, עד חמישים באשפתו. כך יצא לקרב שקיווה לנצח בו בירי מטר-קליעים מהמם על האויב.

פריטי הציוד הפשוטים שהיו לקשת במרכבה או על גב הסוס לא השתנו במשך 3,000 שנה. החיוניים שבהם היו הקשת עצמה, החצים וטבעת הבהון שהגנה על האצבע מקילוף העור בעת שחרור החץ. אבזורים חשובים נוספים היו אשפת החצים ותיבת הקשת שהגנו על הנשק שלא בשימוש מתנודות מידות החום ושיעורי הלחות (שניהם גרעו הן מן הטווח והן מן הדיוק). ניתן לראות ציוד זה בכמה מהתאורים הקדומים של אוחזי הקשת המורכבת. אותם כלים בדיוק מוצגים כיום בארמון טופקאפי באיסטנבול, כפריטים העיקריים בסמלי המלכות של השולטאנים העות'מאניים במאה השמונה-עשרה.¹¹ פריטים רבים אחרים לא השתנו גם הם בעולם הרוכבים — בכללם אהלים, שטיחים, כלי כישול, ביגוד וחלקי ריהוט פשוטים של הנווד. אנשי המרעה אחסנו את חפציהם בשידות, שניתן להעמיסן בזוגות משני צדי בהמת-משא והשתמשו במחבתות ובקלחות עגולות-תחתית שנצררו ברשתות. תוף-הדוד, שבו השמיעו הטורקים את רעמי המלחמה, היה קלחת של מחנה הנוודים, שעור בהמה נמתח על פיה.

היכולת לנוע והנכונות לעשות כן, לא פחות מהציוד ומהכרת בעלי-החיים, הן שהכשירו את נהגי המרכבה ללחימה תוקפנית. כל מלחמה מחייבת תנועה, אבל אצל אנשים מיושבים גם תנועה קצרת-טווח כרוכה בקשיים. ציודם מגושם וכבד; הם חסרים אמצעי תעבורה זמינים, במיוחד בהמות גרירה — אלה נחוצות להם בשדה; מזונם לאדם ולבהמה נפחו גדול וצורתו גולמנית. אנשים מיושבים מורגלים לישון תחת קורת גג, אבל אין להם אוהלים. הם מחפשים מחסה כשמזג-האוויר נעשה סגירי, אין להם לבוש המתאים למזג-אוויר גרוע והם אוהבים ארוחות מבושלות סדירות. היוגב קשוח יותר מבעל-המלאכה — היוונים סברו כי ponos, העבודה החקלאית, היא המכשירה את עובד האדמה להיות לוחם — אבל גם הוא רך בהשוואה לנווד.¹² הנווד נמצא בתנועה מתמדת, אוכל ושותה כשמזדמן הדבר,

מתמודד עם פגעי מזג-האוויר ומכיר תודה על חסדים קטנים. כל רכושו עשוי להיצרר בהתרעה של רגע, ומזונו נודד עמו, כשם שמזומנים מים ועשב למקנהו כל אימת שהוא מעתיק את אוהלו. אפילו נוודים שפונקו על-ידי הנסיבות וזכו למרעה קיץ ולמרעה חורף זמינים במקומות קבועים, המאפשרים העתקת מקנה עונתית סדירה, מחושלים הרבה יותר מן החקלאי המיושב. נוודי העת העתיקה בערבות הצחיחות, מקום שהתחרו השבטים זה בזה על מעט פיסות עשב המרעה המצויות שם, נמנו, מן הסתם, עם האנשים הקשוחים ביותר בין ברואי העולם. ב-1926-1927 צלח הסינולוג האמריקני אוון לאטימור את 2,700 הקילומטר של האזור הצחיח שבין הודו וסין, בהיצמדו לחלק מהנתיב שבחרו באלף השני לפסה"נ אלה שהביאו את מרכבותיהם לסיין, בעוברם מנווה-מדבר למשנהו, במשך יוורות אחדים. אנשי השיירה, שעמהם ערך את המסע, הוא נזכר,

נעשים נוודים. רבים מפולחני הכפרה וטאפואי ההתגוננות הנהוגים אצלם לא רק נתקבלו מהמונגולים, אלא נובעים גם מן האינסטינקטים הפרימיטיביים ביותר של הנוודים. הם מבקשים לרצות את הכוחות ואת הרוחות המלווים אותם והאורבים בין אוהלי הנוודים הפראיים, שנאבקים יומם ולילה עם הסכנות האכזריות והמשאבים הזעומים של אדמת בור בלתי נשלטת. מרגע נטיית האוהל בחניון הראשון... מקבלים המים והאש משמעות אחרת. כל אימת שמקימים אוהל באתר חדש, חובה להשליך מעט מן המים שהורתחו ראשונה ומהאוכל שבושל ראשון, מבעד לפתח.

זה נעשה תמיד, אף כי האוכל והמים שנמצאו לאנשי השיירה לא ערבו לךך.

יומנו החל עם שחר בחליטת תה... מן הסוג הגס ביותר של זלזלים, עלים ופסולת תה... נהגנו לערב בו או קלי של קמח שיבולת-שועל או דוחן קלוי, שדמה למזון קנריות, מה שאכן היה — בחשנו אותו לדייסה דלילה ושתינו אותה. סמוך לשעת הצהריים אכלנו את הארוחה היומית הממשית היחידה. זו הוכנה מבצק אפוי למחצה. נשאנו אתנו את הקמח הלכן והכינונו אותו בצק עצמו בכל יום. היינו מלחלחים את הקמח, מגלגלים ולשים אותו ואחר-כך תולשים אותו לכדוריות קטנות או חותכים אותו למעין ספאגטי... הסיבה לשתיית התה היתה דליחות המים. מים סתם, ללא הרתחה, לעולם אין שותים... המים תמיד נשאבו מבארות, שבכולן היתה פחות או יותר תכולה גבוהה של מלח, של סודה ועוד, אני מניח, כמה מלחים מינרליים. לפעמים היו המים מלוחים עד כי לא ניתן לשתותם. המים הגרועים ביותר סמיכים, דביקים כמעט, מרים במידה בל-תתואר ומזוהמים.¹³

הנוודים של לאטימור נבדלו בהרגליהם מאלה של האלף השני לפסה"נ בשימוש שעשו בתה ובקמח. מבחינות אחרות קשה להבחין בין אורחות-החיים, שהתאפיינו

בשני המקרים בכפיפות לכוחות הטבע, לבלתי צפוי ולתנאים קיצוניים בחומרם. כל מה שהפיג חומרה זו נתקבל בוודאי בברכה, ולאור זה צריך לזהות מדוע — אולי יותר מאיך — נולדו שני המוצרים היוצאים מגדר הרגיל, המרכבה והקשת המורכבת, בארצות הספר דווקא, מקום בו נגעה הציוויליזציה בעולם הנוודים. רכיבי המרכבה — הגלגלים, המרכב, היצול ופרזוליהם המתכתיים — היו "תרבותיים" במקורם, ומוצאם מאבטיפוסים מגושמים יותר, שפותחו לצורכי עבודה בחקלאות ובבניין. הארכיאולוגים חלוקים עד היום בשאלה מי שכלל את הרכיבים והפך אותם למרכבה הקלה החוצה-שטחים, אבל אינם נדרשים לשאלה למה בעצם נועדה.¹⁴ זאת ניתן לברר אם נשאל מה השימוש שנעשה במרכבה. לחימה, כמובן; אבל גם ציד. ניתן לנהוג בה בשטח תחתיתים. היא יכלה לשמש לציידים משטח ההפעיל ממנו את הקשת המורכבת לירי בחיות-הבר, כפי שמעידות ראיות מצוירות רבות ממקורות מצריים ומסופוטמיים. שירה סינית מתקופת שושלת צ'ו מבהירה גם היא שהמרכבה היתה רכב-ציד.¹⁵

הואיל וכך, מותר אולי לשער שהמרכבה והקשת המורכבת הופיעו יחדיו הואיל ושירתו צורך חיוני של הרועה הנווד: הן שימשו לו אמצעי לכנס את מקנהו מהר יותר משיכולות רגליו לשאתו והעניקו לו ניידות הקרובה, גם אם לא זהה, לזו של חיות-הטרף, הזאב, אולי הדוב וגם החתוליים הגדולים, שזינבו באפיו. המרכבה היתה, בלי ספק, משטח מצוין לרועה שיצא לרדוף אחר זאב בקשת מורכבת ומצא, שהקליעה המדויקת במטרה נעה מהמרכבה אינה קשה יותר ואולי קלה יותר מאותה פעולה של רוכב מאוכפו. לימים יתפעלו עמים מיושבים מיכולתו של הרוכב להניח את המושכות ולשלח חץ בקרבנו מבלי להאט את דהרתו. ג'ון גילמרטין זוקף זאת לזכות

[אינ-סופיות] הזמן... שעשה הנווד ברעיית מקנהו ובשמירתו, מה שאמנם ריתק אותו לאוכף, אבל לבד מזאת הותירו פטור מעיסוק, פרט לאימוני קשתות מתמידים... לאור ריבוי המטרות שזימנה הערכה — אנושיות והולכות על ארבע, אכילות או לאו — היה היגיון כלכלי באימונים המתמידים.¹⁶

אם נשבץ מרכבה במקום אוכף, יישאר ההיגיון בעינו והטיעון ישכנע באותה מידה. העמים שלמדו את הכישורים של ייצור מרכבות וקשתות מורכבות ואת מיומנות תפעולן — באלו דרכים, אין לדעת — גילו לקראת אמצע האלף השני לפסה"נ, כי מגיני החבלים המיושבים אין בכוחם לעמוד בפני השיטות התוקפניות שהם פיתחו נגד הטורפים תוקפי עדריהם. נהגי המרכבות, שגלשו מחבלי ההר אל השפלה הפתוחה והמישורית, היו מסיבים למסופוטמים ולמצרים אבודות אנושות באין עוצר. צוות מרכבה — אחד נוהג, אחד יורה — שחג סביב קבוצת חיילים רגלים לא-חמושים בטווח 100 עד 200 מטר, מסוגל היה לשפד בחצים שישה אנשים בדקה. עשר מרכבות בעשר דקות גרמו ל-500 נפגעים ויותר, טבח נוסח

הקרב על הסום בממדי הצבאות הקטנים של אותה תקופה. לנוכח התקפה כזאת של אויב, שלא הותירה אפשרות להיחלץ בתמרון, נותרו למחנה ההמום שתי אפשרויות בלבד: לפרוץ את המעגל ולנוס — או להיכנע. מבחינת נהגי המרכבות, מכל מקום, היתה התוצאה שלל רב בשבויים שהיו עד מהרה לעבדים.

נפוצה ההשערה שהחידרות ההדדיות הראשונות בין חברות בערכות לבין החברות המתורכבות מקורן בסוחרים ליעדים רחוקים, שנשאו אריגים, תכשיטים ומתכות מעובדות, להחלפתם בדברי ערך שהפיק העולם הברברי, בכללם פרות, בדיל — ועבדים. איש אינו יודע איך החל סחר העבדים. אולי היה דבר זה טבעי לבעלי מקנה, המורגלים ברעיית הולכי-על-ארבע, בעיקר אם זרים עשו להם הרגל להביא את מרכולתם למקומות שבהם התכנסו הרועים לחגיגות עונתיות. מקומות כאלה, כהערת לאטימור, "עשויים להיות לירידיים", והירידיים היו אולי שוקי העבדים הראשונים.¹⁷ אם למדו אנשי המרעה לצבור ולהוליך בערכה עבדים בשיירה לשם מכירתם, כי אז אפשר להניח שברדתם בפועל מחבלי ההר למסעי ניבוש, התכוונו לקחת עבדים ולסחור בעבדים והכינו את עצמם היטב לאכוף את מרותם על הנכבשים, באמצעות רובד ביניים של עבדים צמודים אליהם.

זה עשוי להיות הסבר אחד לחידה, כיצד קבוצות קטנות של פולשים תוקפניים הצליחו לא רק להביס עמים שעלו עליהם הרבה במספרם אלא גם לשלוט עליהם זמן מה. אין כל ספק שהשליטים מקרב נהגי המרכבות היו גם בעלי עבדים. העבדות היתה, כמובן, ידועה במסופוטמיה ובמצרים עוד בטרם הופיעו המרכבות. אבל ייתכן שהנוהג, במיוחד על בסיס מסחרי, השתרש ביתר שאת עם הופעת הכובשים במרכבות. העתקתו לאירופה היתה אולי תולדת בואם של המיקנים מאסיה הקטנה. הם לא הביאו עמיהם את המרכבות, אבל רכשו מרכבות באמצע האלף השני לפסה"נ, באותו זמן שלפתע שלטו הכלים האלה בלחימה חמורה תיכונית.¹⁸ העבדות בסין תוארכה להופעתה של שושלת שאנג, ואילו לפי ה'ריג-נדה', נהגי המרכבות שכבשו את עמק האינדוס עשו את העבדות בסיס למה שיהיה לימים משטר הכיתות (קסטות).

התפוצה המהירה של המרכבה אינה מפתיעה. היו, כנראה, תעשיית מרכבות ושוק מרכבות, בדומה לתעשייה ולשוקים של אמצעי הלחימה המתקדמים שמציידיים בימינו את העולם השלישי החדש, כמה שמכונה 'המילה האחרונה' בכלי נשק — קלים, נוחים להובלה ולדעת הקונה שווים כל סכום במטבע זר ששולם לרכישתם. עם שכלול הטכנולוגיה של המרכבה, קל היה להעתיקה וקל אף יותר היה להובילה ולמוכרה. תבליט מצרי משנת 1170 בערך לפסה"נ מראה מרכבה נישאת על כתפו של אדם אחד — לא גבורה יתרה אם משקלה, כמשקל העתקה המשוחזר, היה פחות מ-45 קילוגרם. מוצר מבוקש שכזה בוודאי דרבן ייצור בכל מקום שנמצאו בו בעלי המקצוע הדרושים. המחסום הממשי בפני ייצור-יתר של פריט מְכִיר ורב-מחיר כזה היה מחסור — לא במקצוענות או בחומרי-גלם אלא בסוסים מתאימים. סוס המרכבה היה בעל-חיים נבחר ומאולף בקפידה. אילוף הסוסים הקדום ביותר — כנראה ברמת 'מסלול מבחן', אם מילון

סייסות מפורטת בן-זמננו עשוי לתת מושג נכון — ניתן לתארו, לפי קבוצת כתבים מסופוטמיים, למאות השלוש-עשרה והשתיים-עשרה לפסה"ג. הסוס הצעיר היה קשה-עורף, אז כמו עתה, ללא קשר ללשון שדיברו אליו.¹⁹

הלשון מספקת רמז אחד לזיהוי נהגי המרכבות הכובשים הראשונים. ההיקסוסים שפלו למצרים באו מפאתיו הצפוניים, הפוריים-למחצה, של מדבר ערב ודיברו לשון שמית.²⁰ החורים והפֶּשִׁים, שחילקו והביסו את ממלכתו המסופוטמית של חמורבי, באו מאזור המקורות ההרריים של הפרת והחידקל, שמהבחינה האתנית הוא עד היום אחד האזורים היותר מורכבים בעולם; הכשים דיברו לשון בלתי מזהה, שטווגה "אסיאנית", ואילו החורים — והחיתים שייסדו אימפריה בטורקיה של היום — דיברו לשונות הודו-אירופיות. כך גם הפולשים האריים להודו, וייתכן שנהגי המרכבות שייסדו את שושלת שאנג בסין, עשו גם הם את דרכם לשם מצפון איראן — אולי מאזור פנימי כלשהו, איראני-קדום, בהרי אלטאי.²¹

הזהות המעורפלת של השליטים מקרב נהגי המרכבות מלמדת על מאפיינם הראשי: הם הרסו יותר משיצרו וכמידה שסיגלו לעצמם ציוויליזציה, עשו זאת על-ידי אימוץ המנהגים, המוסדות והפולחנים של נתיניהם ולא בפיתוח תרבות כלשהי משל עצמם. בתוך מסופוטמיה, ממלכת חמורבי אשר התאוששה מתקופת מהומות שחוללו עמי ספר המוכרים בתור גוֹטִים וְעִלְמִים, הצליחה לשוב ולכונן את הסמכות שהיתה לפנים בידי סרגון, הקימה מינהל וצבא-קבע דומים לשלו, תוך שליטה מבלב. אבל צבאה של אימפריה אמורית זו נותר כוח רגלי, שלא היה כלל יריב לכשים ולחורים אשר הבקיעו במרכבותיהם את הגבולות במאה השבע-עשרה לפסה"ג. ההיקסוסים שפלו למצרים, אף-על-פי שהיו השליטים בפועל במצרים הצפונית, הגיעו לכך רק אחר ש"התמצרו", בחרו באלוהות מצרית לאל מדינתם והנהיגו שיטות מינהל פרעוניות. גם השאנג נטלו את התרבות שקדמה להם בצפון סין תחת להביא עמהם תרבות משלהם. כתובות מגלות שהם היו ציידים על מרכבות, שקטלו בקשתותיהם המורכבות גם בעלי-חיים גדולים כמו הטיגריס והראם והיו מעלים קרבנות אדם, כנראה עבדים, ואולי גם שכויי מלחמה. מנחות קבורה שנמצאו בחפירות מעידות, שהם קיימו בידיהם את בלבדיות השימוש בארד, בעוד נתיניהם עובדי האדמה הוסיפו להשתמש בכלי אבן. בסופו של דבר הודחו שליטי שושלת שאנג ב-1050-1025 לפסה"ג על-ידי שושלת צ'ו המקומית, אשר רכשה את ידע הסוס והמרכבה ממקור אחר.

שלטון העריצות של נהגי המרכבות היה קצר ימים בכל מקום. השליטים האריים של ציוויליזציית האינדוס היו פולשי המרכבות היחידים שלא הודחו מבפנים. אבל יש מלומדים הרואים בהופעת הבודהיזם והיאניזם תגובה עממית על עריצות משטר הכיתות שנהיגו האריים. ההיקסוסים גורשו ממצרים במהלך תחיית השלטון הפרעוני תחת מייסד הממלכה החדשה, יעחמס, ב-1567 בערך לפסה"ג. נהגי מרכבות אחרים — החיתים של אנטוליה בטורקיה המודרנית והמיקנים ביוון של היום, הנושאים אולי באחריות להרס הציוויליזציה המינואית בכרתים והיו מקור השראה להומרוס בסיפור מלחמת טרויה — הופלו שניהם

על-ידי עמי יוון הצפונית, הפֶּרְגִים והדוֹרִים, ב-1200 בערך לפסה"ג. וחשוב מכול, בני מסופוטמיה, תחת מלכותו של אשור-אֶפְלִיט, השלימו ב-1365 מסע מלחמתי ממושך נגד אדוניהם החורים וכוננו מחדש את ממלכתם העתיקה, הידועה על-שם בירתה, אשור.

האשורים מצטיירים בעינינו, על פי האמנות המלכותית המפוארת שנחשפה בנינוה ובקֶלַח (נמרוד), כגזע נהגי מרכבות. כאלה, אכן, היו מלכיהם ואציליהם וגם פרעוני הממלכה החדשה. אבל לא קדמוניהם. תמורה זו בתפקיד המלכים בעולם המתורבת, יש לראותה כתוצאה החשובה ביותר, המתמשכת ביותר והשלילית ביותר של שלטון הלוחמים במדינות התאוקרטיות העתיקות. המצרים של השושלות העתיקות והתיכוניות לא היו לוחמים כלל; אפילו צבא הקבע של סרגון היה גוף וברכני ובלתי יעיל בהשוואה ליורשו האשורי. עמי המרכבות הם שהקנו לאשורים ולמצרים הן את הטכניקות והן את האתוס של לחימה אימפריאלית וכל עם היה, במסלול-שלו, למעצמה אימפריאלית. הרחף שהניע את פרעוני הממלכה החדשה לגרש את ההיקסוסים, הניע בשנים הבאות את צבאותיהם להציב את גבולות מצרים הרחק מן הנילוס, ברמות צפון טוריה. האשורים, אחרי גירוש החורים, פתרו את הבעיה שהעיקה על הציוויליזציה המסופוטמית — היות ארצם העשירה אך נטולת-המגן מכותרת חמסנים — כמעבר למתקפה ובהרחבת גבולות מדורגת של מה שהיתה לאימפריה הראשונה של ערב-רב אתני, שכללה שטחים המהווים כיום את שטחי ערב הסעודית, איראן וטורקיה, יחד עם כל סוריה וישראל. מורשת המרכבה היתה, אם כן, מדינה שוחרת מלחמות. המרכבה עצמה תהיה גרעינו של צבא מסעות המלחמה.

המרכבה ואשור

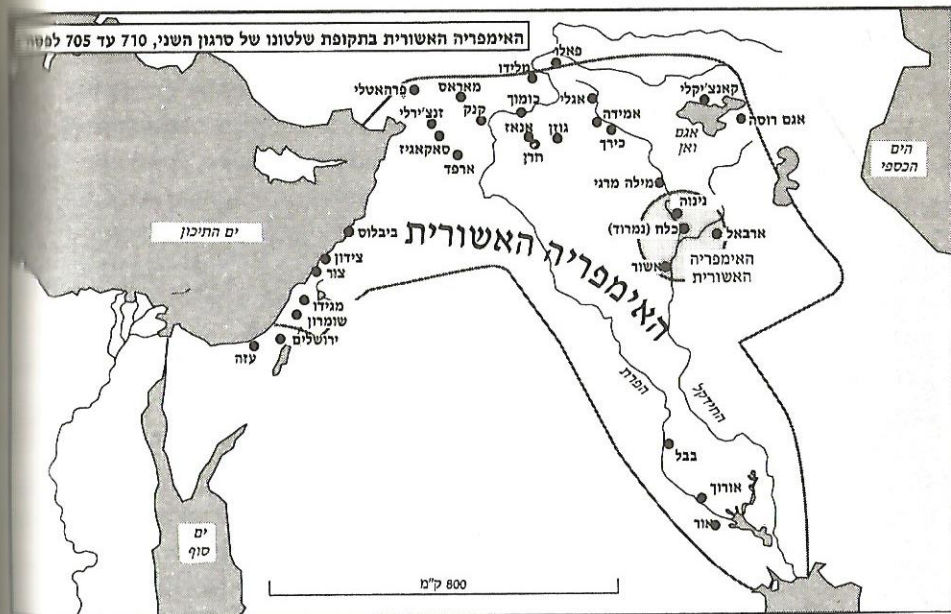
בשיא עצמתו, במאה השמינית בערך לפסה"ג, גילה הצבא האשורי תכונות, שתשמשנה דגם לצבאות מאוחרים רבים באימפריות אחרות. אחדות מהן התמידו עד ימינו. בלטו בהן הסידורים הלוגיסטיים: מחסני אספקה, טורי הובלה, שיירות גישור. הצבא האשורי היה הצבא האמיתי הראשון למרחקים ארוכים, שיכול להילחם עד 500 קילומטר מבסיסיו ולהתקדם במהירות, שרק עם המצאת מנוע הבעירה הפנימית עברו אותה.

התושייה האשורית לא הגיעה עד סלילת דרכים מרוצפות — ממילא עניין מעוט חשיבות באקלים שהוא יבש ביותר, ואילו בהיותו גשום הוא שוטף כל דרך שאינה מזופתת — אבל היתה לאשור רשת מסועפת של דרכי מלך. דרכים אלו מוזכרות תכופות כגבולות של נחלות במסמכי רישום הקרקעות, אשר סופרי כתב-ידות הטביעו בשפע בלוחות חימר, המספקים מידע רב לארכיאולוגים.²² בדרכים אלו יכלו יחידות הרוכבים של הצבא לגמא 50 קילומטר ליום — מסע

המבצרים הכבושים "תבואה, שמן ויין", אבל בנו סנחריב, כשנלחם בכשדים בדרום מסופוטמיה ב-703 לפסה"נ, "התיר לחיילים לאכול את התבואה, ואת התמרים במטעי הדקלים ואת יכולם בשדה". השמת אדמת האויב ולקיחת כל מה שניתן לשאתו היו אחר-כך לנוהג תקיני. במסעו האחרון נגד אררט החריב סרגון מערכות השקיה, פרץ אסמי תבואה וכתר עצי פרי.

ייתכן שחמתו של סרגון בערה בגלל קשייו בניהול המערכה: חייליו "חצו חצה ושוב אין ספור הרים" ו"נעשו מרדנים. לא יכולתי לתת להם הפוגה מעייפותם ולא מים להרוות את צמאונם". הוא לחם מצפון לרכס הזאגרוס, בשטחים המוכתרים שבין האגמים ואן ואוקמיה, חבל-ארץ הנחשב עד היום כמעט בלתי חדיר ליחידות ערוכות. באזור קשה זה באה לידי ביטוי יכולת הזרוע ההנדסית האשורית, סרגון כתב כי במהלך המערכה נגד אררט "ציידתי את פלסיי במכושני נחושת [כנראה ארדן] והם ניפצו את טרשי ההרים לרסיסים כאבן גיר ופילסו דרך טובה". הצבא הצליח אף יותר בהשתלטות על נתיבי מים: מאות שנים קודם לכן, אשורנאציר-פאל, בנהלו מערכה נגד בבל, המעצמה הדרומית הטורדנית תמיד, התפאר: "צלחתי את הפרת ליד העיר חרידי... בסירות שעשיתי — סירות עור שנעו עמי לאורך הדרכים". סירות עור אלו, שהיו בשימוש בעיראק עד לתקופה המודרנית, ייתכן שהיו עורות כבשים מנופחים, מותאמים לאיש אחד, וסביר אף יותר שהיו רפסודות פלפ, משטחי עץ נישאים על כמה עורות מנופחים כאלה. הצבא האשורי עשה שימוש גם בסירות גומא, שעודן רווחות אצל ערביי הביצות החיים באזור המפגש בין החידקל לפרת. תבליטים אשוריים מראים מרכבות מפורקות מובלות בסירות כאלו בנתיבי מים.

הצבא האשורי, בארגונו, היה גם מבשרם של צבאות אימפריאליים שיקמו לימים. מצד אחד היתה אשור, כנראה, המעצמה הראשונה שגייסה חיילים בלי הפליה אתנית. בד בבד עם מדיניות אכלוס חסרת רחמים — את הקוראש תיגר על שלטונה יישובה מחדש הרחק ממולדתם, להשליט בכך ביטחון פנימי, כפי שעתידיים לנהוג העות'מאנים וסטאלין — היתה אשור נכונה לשלב בצבא עמים ששלטה בהם ושבווי מלחמה, כל עוד היתה בטוחה בנאמנותם. הלשון והדת המשותפות היו הדבק המלכד. אשור הפיצה מונותאיזם פרימיטיבי בדמות פולחן האל אשור, פתחה את שפתה הרשמית לפני מילים שאולות מלשונות אחרות והתירה את השימוש בהן במשולב עם אשורית, לטובת ההבנה ההדדית. מצד אחר, במקרים רבים נכנסו העמים הנשלטים לצבא אשור, כפי שיעשו אלה של רומי, על נשקם הייחודי — מקלעות או קשתות — ושימשו חילות-עזר למערך הלוחם העיקרי של הצבא. ייתכן אף שהעמידו מתוכם את אנשי הנדסת המצור. אמנים אשוריים תיארו אותם תוקפים את יסודות החומות, חופרים מחתרות, שופכים סוללות או מפעילים מכונות-מצור. האשורים היו מומחי מצור גדולים. סנחריב תיאר את המצור ששם על חזקיהו בירושלים (הפרשה נפרסת במלכים ב' פרק י"ח; בישעיהו פרקים ל"ד-ל"ז; ובדברי הימים ב' פרק ל"ב) כדלקמן: "הוא] פרק את עוליו. הטלתי מצור ולכדתי ארבעים ושש ערי חומה בצורות ואין ספור

מהיר גם במונחי כוח מודרני. טיב הדרכים הלך ונגרע, כמובן, מעבר למישור המרכזי ובתוך שטחי אויב, שם היה על מפלסי הדרכים לשפר את נתיבי ההעפלה לגבעות ובמעברי ההרים. הצבא הפעיל גם תחבורה מימית במקומות מתאימים, אם כי הן החידקל והן הפרת קשים לשיט מחמת השרטונים והתמורות העונתיות בזרימה. בתחילת המאה השביעית לפסה"נ הביא סנחריב חרשי אוניות מסוריה לבנות בנינוה אוניות למערכה נגד העילמים בדרום איראן של היום. נראה שהתכוון לספינות חזקות, כאלה שהפליגו בים התיכון והיו מעבר למימנות של חרשי האוניות המסופוטמיים מגדות הנהרות. לאחר השקתן הושטו הספינות בידי יורדיים פניקיים במורד החידקל ככל שניתן לשייט בו, הופנו בהשטה ידנית לתעלה שהתחברה עם הפרת ומשם הפליגו אל המפרץ הפרסי, שם הטעינו עליהן חיילים וסוסים לנחיתה על אדמת עילם.²³

עבודות מזון, ציוד לחימה לסוגיו, מרכבות וסוסים, הוחזקו במחסנים מרכזיים שנקראו אִיפֶל מִשְׁרָתִי ("היכל מקום הכוונת כוחות"). אסרחדון תיאר במאה השביעית לפסה"נ את ה"היכל" שבנינוה, שהוקם על-ידי "המלכים שקדמו לי... לספק סידורים נאותים למחנה, לדאוג לרַמְכִים, לפרדות, למרכבות, לציוד הלחימה ולשלל מהאויב". המקום "היה קטן מלהכיל את אימון הסוסים ותרגול המרכבות". לא ידוע כמה מזון מוכן לקח עמו הצבא בנתיבי לחימתו. דומה שככלל הכינו עצמם האשורים להתקיים מן המצוי בשטח האויב.²⁴ במערכה נגד המדינה הצפונית החזקה אַרְרָט (אררט) בשנת 714 לפסה"נ רשם סרגון השני כי שלח לאחד

כפרים סביבן, בחיזוק סוללות להבאת אילי נגיחה, בהתקפות רגלים, במוקשים, בהבקעות ובמכונות מצור... אותו עצמו סגרת בירושלים עיר מלכותו, כציפור בכלוב". חזקיהו, תחת לשאת בתוצאות, נכנע ושלם מס עובד.²⁵ עם כל הגידול האימפריאלי נשאר צבא אשור כוח מרכבות בגרעינו. סנחריב, כשלחם בעילמים ב-691 לפסה"נ, הורה לסופר חצרו לתאר איך "שיפדתי את חיילי האויב ברמחים ובחצים".

שר-צבאו של מלך עילם, ביחד עם אציליו... שיספתי את גרונותיהם כשסף צאן... למכיי המנתרים, המורגלים ברתמה, דשדשו בדמם הניגר כבנהר; אופני מרכבותיי נמלאו דם ובוץ. מילאתי את השדה גוויות לוחמיהם כעשבים... [היו שם] מרכבות ותומות לסוסים, אשר נהגיהן נהרגו כאשר נכנסו לקרב העז, ועתה הם הותרו מעצמם. אותם סוסים הוסיפו לשוטט הלך ושוב לאורכו ולרוחבו של שדה הקרב. אשר לשועי הכשדים [בעלי-ברית של העילמים], פחד הסתערותי נפל עליהם כרוח רעה. הם נטשו את אוהליהם ונמלטו על נפשם, מוחצים בדרכם את גוויות לוחמיהם... [באימתם] הסתלקו מתיזו שתן ומפרישי צואה במרכבותיהם.²⁶

היתה זו לחימה עד מוות, כפי שממחישים הפרטים המציאותיים כל-כך, אולי רק משום שהעילמים התמקמו באופן שמנע מצבא סנחריב גישה אל החידקל, ובכך, כפי שמציין סופרו, מנעו ממנו גם מי שתייה. הקרב במקרה זה, כמו במקרים שיתפתחו בעתיד פעם אחר פעם, היה עניין של נחיצות, לא של בחירה. אולם הקרב הסופי של מלחמת סרגון באררט חשף גינוני אבירות. רוסה, מלך אררט, שיגר לאשורים קריאת תיגר לבוא ולהתייצב נגדו.

נגידי המרכבות, כמו אבירי תקופה מאוחרת יותר, אולי כבר החלו להבין כי הדרך הטובה ביותר ליישב מריבות ביניהם היא בהתעמתות אבירית, בעוד החיילים הרגלים ונספחים אחרים נערכים בקן חזית עורפי, לערום את השלל אם ינחלו ניצחון או לשאת בתוצאות אם יקרה ההיפך. נהגי מרכבות מתקופת צ'ו בסין היו בלי ספק נגועים באבירות, כפי שתועד הדבר בתקופת "האביב והסתיו". בקרב בין המדינות היריבות צ'או וסונג ב-638 לפסה"נ ביקש שר המלחמה של דוכס סונג פעמיים רשות לתקוף את האויב בטרם ייערך לקרב, וטען את הנימוק ההגיוני לחלוטין: "הם הרבים ואנו המעטים"; הוא נתקל בסירוב. ולאחר שמדינת סונג הובסה והדוכס נפצע, הוא לימד סניגוריה על עצמו כדלקמן: "איש-כבוד אינו פוצע בשנית ואינו לוקח בשבי את מאפיר-השער... אף שאינני אלא שריד בלתי ראוי לשושלת נופלת, אין אני מוכן להרעים את קול התופים לתקוף אויב בטרם השלים עריכת כוחותיו". מנהגים אחרים שנחשבו לא-אביריים בקרב נגידי מרכבות סיניים היו ניצול תקלה שקרתה למרכבתו של אויב (הוא יכול היה גם לקבל סיוע), או פציעת שליט, או תקיפת מדינה האבלה על מות שליטה, או תקיפת מדינה המפולגת בסכסוכים פנימיים.²⁷

התנהגות למופת בקרב נהגי מרכבות מומחשת יפה בתקרית שאירעה במהלך מלחמה מאוחרת יותר של סונג, כאשר בנו של אותו דוכס מצא עצמו מול חץ מתוח בקשתו הדרוכה של לוחם. אותו לוחם ירה, החטיא ומתח חץ נוסף לפני שהיה בן הדוכס מוכן בעצמו לירי. בן הדוכס קרא אז: "אם לא תיתן לי את תור הירי, אדם שפל [מילולית: לא איש-כבוד] אתה". יריבו העניק לו את ההזדמנות, נורה ונפל הרוג.²⁸

אלה היו גינונים של דו-קרב, או של עימות טקסי בין אלופים, התמודדות שדרשו הסדר. נראה שעשיית הסדרים היתה מקובלת בלוחמת מרכבות. לא רק אררט קראה תיגר על אשור. הסינים של תקופת "האביב והסתיו" תיעבו את מי שערכו התקפות פתע. הם שלחו בדרך כלל שליחים להסדיר את מועד הקרב ומקומו. כן ביקשו שהשדות ייחרשו באופן שיקל על תנועת המרכבות. כתובות רבות מספרות על מילוי בארות ומחילות בשול בטרם קרב, כדי שיהא מעבר המרכבות חופשי. גם בלוחמה המודרנית יש להכשיר את שדות הקרב, אם אמורה להיערך בהם התמודדות בין כלי נשק, וקיימים איסורים חוקיים, למשל על זריעת מוקשים ללא סימון. בעולם העתיק, שבו היו קשיים לוגיסטיים כבירים — הגיעה שבהבאת צבא אל קרבת יריב, חוסר האפשרות להזין אותו במקום אחד יותר מיום-יומיים — היתה תבונה בסילוק המכשולים שהפריעו לכושר התמרון של כלי הנשק העיקריים אשר בידי הלוחמים הראשיים. בגאוגאמלה, שדה הקרב בקרבת החידקל, שבו הביס אלכסנדר מוקדון את הפרסים ב-331 לפסה"נ, יריבו דריווש לא זו בלבד שפילס באופן יסודי את השטח לפני ההתנגשות, אלא אף הכשיר "מסלולי דהרה" למרכבותיו. אלכסנדר, יש לציין, פטר בביטול את פניות אנשיו להנחית התקפת לילה. נימוקו היה, שאם ינחל בה תבוסה, היא בוודאי תיזקף לגנותו, ואם ינצח, יוכתם הניצחון בחוסר הגינות.

כאשר אלכסנדר, רוכב על סוסו האגדי בוקפאלוס, הביס את דריווש, נמשכה לחימת המרכבות כבר 1,500 שנה בקירוב, וכבר אבד עליה הכלח. רק עמים בשולי העולם המתורבת — כמו הבריטונים שנאבקו בפלישה הרומית — הוסיפו לראות בה דרך יעילה לעשות מלחמה. למרות היותה נהוגה שנים רבות כל כך, אין לנו מושג ברור על טיבה. היסטוריוני העת העתיקה חלוקים עמוקות על אופן השימוש במרכבה. פרופ' קריל (Creel), למשל, סבור שהיתה זו "נקודת תצפית ניידת" בקרבות סין, והוא מצטט את הפרופסורים אופנהיים, וילסון וגרטורד סמית לחזק את טיעונו, שבמצרים היתה המרכבה עמדת פיקוד ואילו במסופוטמיה וביוון אמצעי של תובלה קרבית. לעומתם חושב פרופ' מ' פינלי (Finley) שתאור הומרוס את המרכבה בתור "מונית" אל הקרב חל רק על הנוהג שרווח בימי הומרוס; גיבורי האיליאדה עצמם לחמו באופן שונה.²⁹

היה מוזר לו טעה פינלי. אמנות חצר יכולה לפאר ניצחונות ויכולה להנציח כסמל את העתיק הטהור; אבל מעצם טבעה אסור לה ללגלג. וכך בעת שמושג האבירות וגינוניה חזרו לאופנה, ניתן לתאר את אלברט הנסיך-הבעל (של המלכה ויקטוריה) עוטה שריון, בלי לעורר גיחוך אצל בני התקופה; אבל הצגת היטלר

רוכב על סוס ועוטה שריון היתה מתקבלת כאבסורד.³⁰ פרעוני מצרים, מלכי אשור ושלטי פרס בוודאי לא סברו שאבסורד הוא להראותם יורים ממרכבה בקשת מורכבת. אמני החצר אפשר שהגזימו בהבלטת פעילות אדוניהם בקו הלחימה ואולם אם ביקשו השועים האלה להיות מתוארים כקשתים במרכבה, כי אז עלינו להסיק שקשתות המרכבות היתה אמצעי לניצחון בקרב במשך תקופה ניכרת, מראשית הופעת המרכבה ב-1700 לפסה"נ עד שנדחקה מפני רוכבי הסוסים מקץ אלף שנה בקירוב.

כבר צוין לעיל כי יתרונו התחילי של נהג המרכבה היה במהירות תנועתו בשדה הקרב, שגדלה לפתע ובשיעור עצום; בקטלנות ארוכת הטווח של הקשת המורכבת; ובכוננות תרבותית להרוג. כל היתרונות האלה יישחקו כמרוצת הזמן. היכרות קרובה עם מערכת נשק לא בהכרח מולידה זלזול בה, אבל מדרבנת פיתוח אמצעי נגד. מי שהיו נתונים להתקפות נהגי מרכבות רכשו מרכבות; חסרי המרכבות למדו לקלוע בסוסים של מרכבות האויב, להיערך במבנים חסיני מרכבות, לשאת מגינים חסיני חצים, לנצל שטחים מבותרים שבהם אין המרכבות יכולות לתמרן. ואף כי לוחמת המרכבות היתה אפופת זוהר בעיני המנהיגים של צבאות נצים, היה הכרח במידה של עשיית יד אחת בין עמית לאויב, כדי לוודא שהקרב יתנהלו באופן שסגולות המרכבה תבואנה לידי ביטוי. נוכחנו כי הטקס והפולחן מושרשים במושגי האדם על האופן הראוי לנהל קרב; רק צורכי המאבק עד מוות, שלא תמיד הוא תכלית המלחמה, עלולים לדכא אותם.

קרב המרכבות הראשון שתאורו מצוי בידינו התנהל במגידו שבצפון ארץ-ישראל ב-1469 לפסה"נ, בין פרעה תחותמס השלישי לבין ברית של אויבי מצרים תחת הנהגה היקסוסית. הקרב הזה הסתיים כמעט ללא שפך דם בקרב הצדדים. קרב זה גם נחשב, בדרך כלל, לקרב הראשון בהיסטוריה שניתן לתארך אותו, לאחר את זירתו, לזהות את המתעמתים בו ולעקוב אחר מהלכו. תחותמס, אשר זה לא כבר עלה לשלטון, נקט את האסטרטגיה המצרית החדשה של ניהול מתקפה נמרצת נגד הזרים שפגעו בריבונותה של ממלכת היאור. אחר שאסף צבא, הצעידו בקטעים של 16 עד 24 קילומטר ליום — קצב התקדמות מרשים — לאורך חוף הים התיכון, דרך עזה אל ההרים. האויב סמך, כנראה, על קשיי השטח, שיהוו מחסום בפני התקפה. שלוש דרכים הוליכו בהרים אל העיר מגידו. מלך מצרים בחר, בניגוד לעצה, בדרך הקשה בשלושתן בנימוק שכך יוכל להפתיע. מסע הגישה ארך שלושה ימים, השלישי דרך מעבר צר שלא אפשר מעבר של שתי מרכבות לרוחב. בערבו של אותו יום חנה במישור שלפני מגידו ולמחרת בבוקר פרס את כוחותיו לקרב. גם האויב התקדם, אולם כשראה את רוחב החזית המצרית שאגפיה נשענו על שני קצות העמק ואת פרעה במרכבתו שולט בצבאו מן המרכז, נפלה רוחו והוא נס בבהלה אל מחסה חומות מגידו שבעורפו. תחותמס פקד על מרדף, אבל חייליו התעכבו בדרך לכוזו את מחנה האויב הנטוש ושניים מראשי צבא היריב הצליחו לסגת לתוך מגידו. הואיל והיתה לעיר הספקת מים בשפע בתוך החומות הכבדות, היא החזיקה מעמד שבעה חודשים כנגד המצרים, שבנו סביבה

דייק לסכל כל פעולת סיוע. רק 83 מאנשי האויב נהוגו בקרב ו-340 נשבו. אבל חבורחים לא שבו והתארגנו והמלכים הנצורים נטעו בסופו של דבר ושילחו את ילדיהם החוצה ככני-ערוכה עם תחינה לפרעה "לחת נשמת חיים לאפם".³¹ שלל הניצחון היקר מכול היה הסוסים, שמהם לכדו המצרים 2,401. הואיל וייתכן כי עדיין יבאו סוסים גזעיים, היתה בכך תגבורת של ממש לחיל המרכבות. אין בידינו ידיעה כמה מרכבות הטיל כל צד למערכה במגידו. אבל כאשר מקץ מאתיים שנה, ב-1294 לפסה"נ הביס רעמסס השני את החיתים ליד קדש על נהר אורונטס (אלעאצי בערבית) בדרום סוריה — בקיימו את מדיניות השושלת החדשה לנהל מלחמות תוקפניות בקצה הרחוק של הטווח האסטרטגי מדלתת הנילוס — הכיל הכוח המצרי חמישים מרכבות ו-5,000 חיילים. אומרים כי הצבא החיתי הגדול ממנו במידה ניכרת חלש על 2,500 מרכבות. זאת בלי ספק גוזמה — רוחב חזית ההתקפה שלו היה מגיע אז ל-8,000 מטר — אבל תבליט מצרי, המתאר את הקרב, מכיל 52 מרכבות וזה אומר כי נמות המרכבות בקרב היתה ניכרת.³²

קיים ספק מה אם השתמשו החיתים בקשת המורכבת. צוותי מרכבותיהם מוצגים כרגיל כחניתאים, מה שמסביר מדוע יכלו המצרים להיחלץ בקדש מתבוסה כמעט ודאית. מכל מקום, לחימת המרכבות, הן במגידו והן בקדש, לא הגיעה לרמת הפיתוח שהופגנה בשיא עצמתה האימפריאלית של אשור, במאה השמינית לפסה"נ. הטמעת מערכת נשק מצריכה תקופת זמן ארוכה, ארוכה יותר ככל שהמערכת מורכבת יותר, ומערכת המרכבה, שהכילה לא רק את הרכב אלא גם את הקשת המורכבת, הסוס ואבזיריו — כולם זרים בארצות שלטון מלכי המרכבה — אכן היתה מורכבת מאוד. אין להתפלא על כי המצרים והחיתים עוד היו לוחמי מרכבה מגושמים ושהמערכת הצטרחה להמתין להתפתחות המאוחרת באמצעי הלחימה האשוריים עד הגיעה למלוא נצילותה. או אז היתה, כפי שמתארים זאת סופרי סרגון וסנחריב, לנשק מהמם ומטיל אימה. הקרב של המערכת הדחיר צמד סוסים מאומנים להפליא להסתערות במהירות שוברת מפרקת, והקשת ניצל אותה כמשטח להמטיר ממנה ברד חצים. פלוגות מרכבות, עם צוותים המתורגלים לפעול בסיוע הדדי, עשויות היו להתנגש, כמו רכבי שריון בזמננו, בעימותים שבהם נחל הצלחה הצד שהצליח לשתק יותר מרכבות אויב, בעוד הרגלים, שלרוע מזלם או מחמת פחזותם נקלעו על דרכן, נפוצים כמוץ ברוח.

סוס המלחמה

בתקופת השיא של המרכבה עלה והתבלט בחשיבותו רכיב אחד מתוכה: הסוס. ההשערה היא, שהאשורים עצמם אחראים למהפכה אירונית זו, שגרמה למפלת ממלכתם.

סוסים נאכפו לרכיבה בעולם המתורבת למן האלף השני לפסה"נ. הרכיבה

מוצגת באמנות המצרית כבר ב-1350 לפסה"נ ובתבליטים מן המאה השתיים-עשרה לפסה"נ נראים חיילים רכובים, אחד מהם נוטל חלק בקרב קדש.³³ אבל אף אחד מהם אינו פרש. כולם יושבים בלי משוורות על גבו החשוף של הסוס, בפישוק רגליים משני עברי עגבותיו, לא בתנוחה שולטת. זה מראה, שהסוסים עוד לא היו בעת ההיא חזקים דיים בגבם לשאת רוכב בסגנון מודרני. במאה השמינית לפסה"נ הניבה השבחה סלקטיבית סוס, שהאשורים יכלו לשבת על חלקו הקדמי, בכובד גופם על כתפיו, ובין הסוס לרוכבו נוצרה הזדויות מספקת שאפשרה לרוכב להשתמש בקשתו אגב תנועה. אבל אף כך לא היתה ההדדיות, ואולי הסייסות, מפותחת עד כדי לאפשר הרפיית המושכות כליל. תבליט אשורי מראה רוכבי סוסים פועלים בצמדים, האחד יורה בקשתו המורכבת ועמיתו מחזיק באפסרי שני הסוסים. בעצם, מעיר ויליאם מקנל, זו רכבות בלי המרכבה.³⁴

אבל במרחבי הערבה רכב האדם על סוס לפני שעשה זאת בארצות הציוויליזציה, ואפשר שהשימוש בקשת מעל גב הסוס חלחל בחזרה מן האשורים דרך גבול הערבה ואומץ על-ידי עמים מיומנים יותר בסייסות. ידוע כי גם בתקופת שלטון סרגון השני התנהלה הספקת הסוסים מן הערבה, שם נלכדו מדי שנה סייחים שלא עלתה עליהם רתמה, על מנת לאלפם ואחר-כך למוכרם לאשור. אין זה נמנע, שמיומנות הקשתות הרכובה התפשטה בכיוון הפוך.³⁵

מכל מקום, נפילת האימפריה האשורית בשלהי המאה השביעית לפסה"נ, נגרמה בעטייה של התפרצות רוכבי סוסים אשר נודעו כסקיתים, בני גזע איראני, שמוצאו היה כנראה הרחק בהרי אלטאי באסיה התיכונה. הם שעטו כנראה בעקבות עם סוסים איראני אחר, הקימרים, שפשטו לאסיה הקטנה ב-690 לפסה"נ בערך, וזעזעו את העולם. בעת הופעת הסקיתים היו האשורים עצמם לחוצים קשות בגבולות האימפריה שלהם — בארץ-ישראל בצפון, מצד בבל הווסאלית-לכאורה בדרום, ועל-ידי המדיים האיראניים במזרח. בכל הלחצים האלה אפשר היה לעמוד; אשור כבר התנסתה בקשיים קודם לכן והתאושה. אבל בשנת 612 לפסה"נ חברו הסקיתים עם המדיים והבבלים במצור על העיר הגדולה נינווה, והצליחו ללוכדה. כעבור שנתיים, למרות עזרה מצרית, הובס מלכה האחרון של אשור בחרן, ב-605 לפסה"נ, מידי ברית של סקיתים ובבלים וכוחה של אשור עבר לבלבל.

כוחה של בבל עבר עד מהרה לפרס, האחרונה באימפריות הגדולות שקמו בלב עולם הציוויליזציה, אבל העצמה הפרסית לא ינקה מטכנולוגיה צבאית מתקדמת. היא נשענה על המרכבה ולמרות גיוס רגלים שכירים ואימון אצילים פרסיים בלחימת פרשים, בחרו המלכים הפרסיים לצאת למלחמה בצבא מרכבות. וכשנתקל דריווש באויב שלרשותו אמצעים צבאיים מהפכניים, הוכרע. האימפריה עברה לידי יורשיו של אלכסנדר, ומבנה רופף של מערכת צבאית אלכסנדרנית הגן עליה מאה שנה ויותר לאחר מותו. אבל לרוחב רצועת ספר של 2,400 קילומטר לערך, המפרידה בין הרי ההימלאיה והקווקז, הכזיבו גם לוחמת המרכבות וגם הטקטיקות האירופיות של אלכסנדר, משנוכחו העמים הרוכבים כמה פגיעה הציוויליזציה להתקפותיהם. הנד-כייכך היו הסקיתים הראשונים שהגיחו למסופוטמיה בשלהי המאה השביעית

לפסה"נ, חלוצים כמה שירשמו כגלים חוזרים ונשנים של פשיטות, משיסות, שביית עבדים, מסעי הרג ומדי פעם כיבושים ששטפו את פאתי הציוויליזציה — במזרח התיכון, בהודו, בסין ובאירופה — במשך 2,000 שנה. ההתקפות המתמידות הללו על שוליה החיצוניים של הציוויליזציה השפיעו השפעה עצומה על שינוי אופיה הפנימי — כדי כך, שניתן לראות בנוודי הערבה את אחד הכוחות היותר חשובים והיותר הרסניים בהיסטוריה הצבאית. שליחיהם התמימים בנוק שגרמו היו צאצאי סוסי הפוני הקטנים, גסי הפרווה, שגידל ואכל האדם על גדות הוולגה, כמה עשרות דורות בלבד לפני הופעת הבכורה האמתנית של הסקיתים.

עמי הסוסים מן הערבות

מהי הערבה? למי שחיים בארצות הנושבות והממוזגות, הערבה היא המרחב הזכיר של החלל הריק הממלא את המפה בין אוקיינוס הקרח הצפוני בצפון לרכס ההימלאיה בדרום, בין עמקי הנהרות המושקים של סין במזרח ומחסומי ביצות הפריפריט והרי הקרפטים במערב. במחשבתו של האדם התרבותי מצטיירת הערבה לא רק כחסרת ייחוד, אלא גם כחסרת הבדלי אקלים, אזור של צמחייה דלילה אחידה, ללא הרים, נהרות, אגמים או יערות, מעין אוקיינוס נטול מים, שאין עובר בו איש.

זהו רושם שגוי. בעידן המודרני התיישבו בשלוחות המערביות של הערבה חוסים ואוקראינים עירוניים למיליוניהם. אבל עוד לפני שהם החלו ליישב את גדות הנהרות הגדולים של הערבה המערבית — וולגה, דון, דוניץ, דנייפר — הבחינו הנוסעים שהעזו לחדור לשממתו, שהאקלים והטופוגרפיה מסמנים בו כמה אזורים נבדלים. הגיאוגרפים מונים בדרך כלל שלושה כאלה: הטאיגה, או היער התת-ארקטי המשתרע מצפון האוקיינוס השקט עד כף הצפון באוקיינוס האטלנטי; רצועה רחבה של מדבר, המגיעה עד חומת סין הגדולה במזרח וביצות המלח של איראן במערב; ובין השניים הערבה עצמה.

הטאיגה היא ארץ קשה; אקלימה קיצוני — בקרבת יקוץ הקרקע קפואה כל ימות השנה עד עומק 150 מטר; הדייגים והציידים המחזיקים מעמד על גדות הנהרות המנקזים את מימי המישור לאוקיינוס הקרח הצפוני — אוב, ג'ניסי, ג'ינה, אמור — הם שוכני יערות מסוגרים, שמהם מוכרים בהיסטוריה רק הטונגו, החיים במזרח סיביר ובאגן הנהר אמור, בתור המאנצואים, שכבשו את הכס הסיני במאה השבע-עשרה.

ברצועת המדבר

אף אחד מהנהרות אינו בא אל הים; כולם אובדים בחולות או נשפכים לביצות המלח. מדבר גובי הוא ישימון עגום של חולות, סלעים או

חצץ, המשתרע לרוחב 2,000 קילומטר ומאוכלס, לפי האמונה העממית, רק שדים, שגניחותיהם הרועמות מיוחסות, מה שמתקבל יותר על הדעת, לרחשי הדיונות הנודדות הנגולות ברוחות העזות. הצמחייה מוגבלת לשיחים ולאגמון ננסי; האקלים קיצוני; סופות חול מקפיאות מנשבות בזעם בחורף ובאביב; ירידת הגשמים נדירה, אם כי לאחר גשם קצר מתכסה פתאום אדמת המדבר בצמחייה ירוקה נמוכה. הטקלה־מקן הוא מדבר גובי קטן, שסופות אבק מחניקות מטאטאות אותו בקיץ, עד כי רק בחורף אפשרית התנועה בו. הדאָשט אַי־פּוּויר, או המדבר הפרסי, 800 קילומטר רוחבו, מכיל יותר ביצות מלח מחולות אבל הוא מנוקד נאות מדבר.

נאות מדבר אלה היו, על פי תאוריית ויליאם מקניל, תחנות במסע נהגי המרכבות ההודו־אירופיים לסין.

הערבה האמיתית היא רצועה של אדמת מרעה, 5,000 קילומטר אורכה ו־800 קילומטר רוחבה הממוצע. בצפון גובלת הערבה באזור התת־ארקטי ובדרום במדבר ובהרים, הקצה המזרחי פונה אל עמקי הנהרות של סין, והמערכי אל צירי הגישה למרחבים הפוריים של המזרח התיכון. הערבה היא

מרחב מרעה חסר עצים בין ההרים, שאינו ראוי לעיבוד חקלאי, אלא בהשקיה יקרה, אבל מתאים ביותר לגידול עדרי בקר, כבשים ועזים, שכן העמקים שלמרגלות הרי אלטאי הם שטחי רעייה משובחים. הצמחייה כוללת בעיקרה דשא עשיר ואילו פני הקרקע הם חצץ או מלח או חומר. האקלים, גם אם הוא קשה ובערבה הגבוהה קר בחורף להדהים [מתחת לנקודת הקיפאון בהרי אלטאי מאתיים יום בשנה] — הריהו יבש ולפיכך נסבל, ובחבלים האלה רבים הרועים המאריכים ימים עד זקנה מופלגת.³⁶

הגיאוגרפים מבחינים בין הערבה הגבוהה והערבה הנמוכה, זו מזרחית וזו מערבית להרי פמיר המזדקרים מההימלאיה. ה"שיפוע" מתמשך, אפוא, מערבה ותנאי המרעה משתפרים והולכים בכיוון זה ומעודדים נדידה לעבר אירופה והמזרח התיכון. אולם היסטורית ניכרה תנועה רבה בכיוון הנגדי; חבל דזונגאריה מדרום להרי אלטאי, לב הערבה, הוא שער כניסה טבעי למישורי סין. המעבר בו קל יותר מאשר במבואות המערביים — בכל אחד מקצות הרי קווקז, בחבל הארץ שבין הים הכספי וימת אַרְל וסביב "ראש" הים השחור אל פרודור אדריאנופול — שהינם צרים יותר וקלים יותר להגנה.

הסקיתים, עם הערבה הראשון הידוע לנו, מקורם כנראה בהרי אלטאי ומשמם ירדו בשיפוע הערבה מערבה, לתקוף את אשור. מאלה שהגיעו מערבה מאוחר יותר, הטורקים בוודאי יצאו מן האלטאי ולשונם (לשונות הקזאחים, האוזבקים, קאזיגורים והקירגיזים, בין היתר, קרובות אליה) היתה ונתרה לשון הדיבור העיקרית באסיה התיכונה. ההונים, שהופיעו בגבול רומי במאה החמישית, דיברו

לשון ממשפחת הלשונות הטורקיות. בניגוד להן, המונגולית, המדוברת בפי עמי ערבה מעטים בלבד, התפתחה כנראה בחבלים המיוערים שמצפון לימת ביכל ומזרחית להרי אלטאי. לשונות מאנצ'ו וטונגו מקורן במזרח סיביר. אבל אחדים מעמי הסוסים הראשונים, כמו נהגי המרכבות המקוריים, היו הודו־אירופיים ודיברו שפה שהתפתחה לפרסית. לשונות קרובות לה, שנשתכחו מאז אבל לוחמים דיברו בה בימיהם, היו סוּגְדִית וטוּכֵאִית, ולשון אחרת דיברו מי שנודעו לרומים בתור טרמאטים.³⁷

מה משך את הנוודים אנשי־הסוסים אל מחוץ לערבה? אנו מתקשים ליישב את דרך לחימתם עם דפוסים שאבחנו אנתרופולוגים חברתיים בקבוצות אחרות. הם בוודאי לא היו "לוחמים פרימיטיביים": מן ההתחלה הם נלחמו על מנת לנצח, ומכאן שההסברים הניתנים במונחים של מריבות שבטיות או של טקסיות אינם הולמים אותם. גם הסבר של שטחים נראה כתפיסה שגויה, אם כי שבטים נודדים בוודאי התקשרו לשטחי מרעה מסוימים ושעבדו את צורכי הזולת לצורכיהם. גם הנזילות של הרכב השבט היתה מאפיין בולט של חיי הנודדים; ראשות השבט לא היתה מובטחת ואנשי השבט התפלגו והתלכדו באופן בלתי צפוי. אולי הרעיון האקולוגי של "כושר הנשיאה" הוא המפתח היעיל ביותר להבנת תנועת הפלישות. ויליאם מקניל טען באורח משכנע שהחיים בערבה היו נתונים לתמורות אקלימיות הרסניות מאוד. בעקבות עונות חמות ולחות, שאפשרו רעייה טובה ושיעור הישרדות גבוה של צאצאי הבהמה והאדם, באו בדרך כלל עונות קשות, שהותירו משפחות ועדרים גדולים תקועים בלא מחיה. ההגירה בתוך הערבה לא הועילה מכיוון שהשכנים סבלו ממחסור דומה וגילו התנגדות להסגת גבולם. המנוס ההגיוני היה, אפוא, החוצה, לתנאי אקלים נוחים יותר, מקום שם האדמה המעובדת הציעה מנות דחק.³⁸

הפגם ברור בהסבר הזה — שאותו הבין גם מקניל עצמו — הוא בכך, שבמרוצת הזמן למדו הנוודים לחזות מראש את חילופי העונות הטובות ברעות ובנו את בתיהם במקומות אחרים, לא בערבה. כתוצאה מכך, לאחר שהשיגו סוסי רכיבה, צפוי היה שהערבה תשוב לשממונה. ובמובן מסוים אמנם שבה: המונגולים והטורקים, שהגדילו את טווחי תוקפנותם יותר מכל עמי הערבה, ייסדו אימפריות שהעלו להם מס עובד ואכפו אותן על העמים המיושבים ששחררו אותם ממחזורי הרעב בכרי המרעה. אלא שלנוודים היתה חולשה: הם אהבו את חיי הנוד ובזו לעובד האדמה המיוגע, המרותק אל תלמיו ואל שורו החורש. הנוודים ביקשו את הטוב בשני העולמות: את מנעמי הנחות והמותרות שסיפקו הדרכים המיושבות, ובצדם גם את החירות ואת אורח חיי הרוכבים — מחנה האוהלים, הציד והעתקת המגורים מדי עונה.

אין לך מקום שהיטיב לשמר את אתוס הנוודים כמו ארמון טופקאפי של שולטאני טורקיה העות'מאנית באיסטנבול. ריבוני אימפריה זו, שהשתרעה מן הדנובה עד האוקיינוס ההודי, בילו שם את ימיהם עד תחילת המאה התשע־עשרה, כפי שהיו מן הסתם עשויים לבלותם בערבה, שרועים בין כרים, על הקרקע

המשוטחת של ביתנים מאולתרים בגני הארמון, עוטי גלימות רוכבים ומכנסיים רחבים, ועמם סמלי המלכות העיקריים: אשפות החצים של הלוחם הרכוב, תיבות הקשתות וטבעות הבוהן של הקשת. הטופקאפי, אף שנשתל בעיר הכירה של הקיסרות הרומית המזרחית, נותר מחנה נוודים. נסים עטורי זנבות סוסים נישאו בו בתהלוכה לפני רמי מעלה וסייסיים ניצבו אצל הדלתות.

ניתן גם הסבר אחר ללוחמנותם של הנוודים: היתה זאת דרך לאלץ את ארצות התרבות לסחור עמם. אין ספק, שעוד בזמנים קדומים למדו עמי הערבות לסחור. סוסייהם וכנראה גם עבדיהם, היו מצרכים שסוחרים, אנשי מקצוע, היו מעוניינים לקנותם או להחליפם במוצרי כפיים. אחד מתנאי השלום שהציגו ההונים לדומאים באמצע המאה החמישית לסה"נ, היה פתיחתו המחודשת של שוק על הדנובה "כבימים עברו".³⁹ דרך המשי שקישרה את סין עם המזרח התיכון, נפתחה עוד במאה השנייה לפסה"נ. הצלחת בעלי העניין המסחריים בשני קצותיה לקיים את התעבורה בה במשך אלף שנים ומעלה, מלמדת גם היא, שככלל ראו הנוודים יתרון לאו דווקא בבזיזת סחורות, אלא בעידוד מעברן בשטחיהם. עם זאת הופרעה זרימה זו תכופות, כאשר חמדנות מקומית גברה על השיקול המסחרי. יתרה מזאת, סחר כפוי איננו מצליח אם אין איוון מובנה בין מה שמבוקש ובין מה שניתן להציע. הערבה פשוט לא ייצרה די ממה שביקשה הציוויליזציה, כדי שעסקאות, אשר החלו באמצעים צבאיים, יתמידו מעצמן ביזמה מסחרית רגילה. כפי שייזכרו לדעת הבריטים, בנסותם במאה התשע-עשרה למכור לסינים אופיום שהם לא רצו בו: רצון עז למכור, בגיבוי כוח הנשק, בהכרח רוחף את המוכר לכוף את רצונו הפוליטי על הקונה הסרבן והוא נעשה אימפריאליסט, במהות גם לא בשם. מכל מקום, צעד דר-שלבי מתוחכם כזה היה כנראה מעבר לאופקיהם של עמי הערבות הקדומים.

ההונים

ההונים, שפלשו לאימפריה הרומית במאה החמישית לספירה, הם עם הערבה הראשון, שמידע מפורט עליו מצוי בדינו. אם הם זהים למי שנודעו בשם השונגנו, כי אז עוד במאה השנייה לפסה"נ הם זעזעו קשות את סין המאוחדת בשלטון שושלת האן. להונים, שדיברו כנראה לשון ממשפחת הלשונוה הטורקיות, היה כתב ודתם היתה "סגידת טבע פשוטה". ייתכן כי נעזרו בשאמאנים — ידעונים שלפי האמונה תיווכו בין אלוהים לאדם וכמותם היו גם בין אנשי היער הצפוניים, שהיגרו ליבשת צפון אמריקה — עליהם יודעים בוודאות כי עסקו בסקפולימנטה, קריאת אותות מעצמות השכם של כבשים. הגדת העתידות היתה חשובה להונים; ליטוריוס, המצביא הרומי האחרון שעסק בפולחנים פגאניים, ביקש לפני הקרב על טולוז בשנת 439 — בוודאי למען השכירים ההונים אשר בשירותו — לקרוא לו באותות.⁴⁰ המשטר החברתי של ההונים היה פשוט: הם

הכירו בעקרון האצולה — אטילה התגאה במוצאו רם-היחס — והחזיקו עבדים במספר מוגבל, אבל לא היו חלוקות חברתיות נוספות.

בעקבות ניצחונותיהם הם מכרו עבדים, כמובן, ובהיקף גדול: אכזריותם הבלתי אנושית בפירוק משפחות משיקולים שיווקיים הדהימה מחברים נוצריים במאה החמישית.⁴¹ מכירת העבדים עלתה, בלי ספק, ברווחיותה על המסחר בסוסים ובפרוות מיד עם התבססות ההונים במחוזות החיצוניים של האימפריה הרומית. אבל הם הפיקו הכנסות כבירות בזהב גם מכופר ששולם בעד פדיון שבויים, אנשי צבא ואחרים, וגם משלמונים ישירים מידי קיסרי תקופות מאוחרות יותר. בתקופת השנים 440-450 שילמו להם המחוזות המזרחיים 13,000 ליטראות זהב — כשש טונות — בתמורה לשלום.⁴² עסקאות מהסוג הזה הן שהעמידו בספק את הפירוש לגיחות של עמי הסוסים מן הערבות כ"בריחה מתמורות אקלימיות" או "כפיית מסחר". האמת פשוטה הרבה יותר: הנוודים — גופנית חסינים, לוגיסטית ניידים, תרבותית מורגלים בשפיכות דמים ובלתי מוטרדים מאיסורים דתיים על נטילת חייו או חירותו של מי שאינו שייך לשבט — נוכחו לדעת שהמלחמה משתלמת. אם היתה או לא היתה אפשרות להנציח את הכיבושים שהנחילה לחימה מוצלחת — זו סוגייה אחרת. הטבע, כך נראה, מציב גבולות לעומק החדירה האפשרית של נוודים לארץ נושבת. ניצולם את האדמות המושקות למרעה הורסת חיש מהר את כל המערכת ומחזירה אותה למצב שבו האדמה איננה מכלכלת לא את הבהמה ולא את האדם. אם זהו שטח מכורא מעצים, תשוב הקרקע להיות יער, לאחר שהאוכלוסיה החורשת מתפזרת (מגמה זו לבשה ממדי אסון במסופוטמיה לאחר בוא הטורקים לשם במאה השלוש-עשרה).⁴³ התפשטות הנוודים יכלה, על כן, להתייצב רק באזורי ספר, המשתרעים בין הערבה והאדמה המעובדת. אבל שטחים כאלה מכלכלים רק אוכלוסיות קטנות. במזרח הרחוק, מקום שם כבר עשו הנוודים הכובשים יותר ממחצית הדרך להיעשותם סינים, הם נטמעו בקלות, ולו גם בתור מעמד שליט. כמערכ, מקום שהדת ומנהגי התרבות כפו הבחנה הרבה יותר חדה ביניהם לבין החקלאים, היו שטחי הספר לשדות קרב מתמידים, שם קוימה זכות השימוש בקרקע בכוח הנשק.

שדות הניר של גאליה וגני הירק במישורי ההיצף של נהר הפו (באיטליה) בוודאי היכו את ההונים של אטילה בתימהון. הם יכלו למצוא שם מזון בשפע, אבל לא מהסוג שהורגלו בו, ולא מהמינים המתחדשים לאחר האסיף. עשב אינו צומח במקום דגנים או קטניות כאותה עונה עצמה. מסופר על אטילה שהביא את משפחות אנשיו בעלות, אבל את צאנו או סוסים רבים לא יכול להביא. את בסיסו הכלכלי המסורתי נאלץ להשאיר הרחק מאחור, אולי בעמק הדנובה התחתון. ייתכן כי הדאגה לעדרי צאנו ובקרו מסבירה את הסתלקותו המסתורית מאיטליה בשנת 452, כאשר חצי-האי כולו השתרע לפניו בלתי מוגן. חזרה לשטחי המרעה בנסיבות כאלה יכלה להיות מוצדקת לוגיסטית. אבל לא נסיגתו היא שזעזעה את האימפריה הרומית, אלא התקדמותו, ולפני כן פריצת ההונים למזרח אירופה, שעוררה התקפה המונית של שבטים גרמאניים בחזית הדנובה. רצף האירועים של

המתקפה ההונית מן הערבה מיטיב להדגים כמה הרסני עלול להיות מסעו של עם סוסים, משעלה על דרך המלחמה.

אם היו ההונים אותם הֶשֶׁנְגֶּנוֹ שהטילו מוראם על סין במאה השנייה לפסה"נ (הזיהוי נסמך על פריט אחד ויחיד של עדות סקיתית), לא נודע עליהם דבר בין המאה הראשונה לפסה"נ לבין שנת 371 לסה"נ, שבה הביסו את הָאֵלָאֲנִים, עם איראני, בקרב על נהר טְאֵנְאִיס, בין הוולגה והרוֹן. אלאנים רבים הסתפחו להונים, אחרים הגיעו עד הספר הרומי והיו לפרשי צבא שכירים.⁴⁴ ב-376 נעו ההונים מן הוולגה ופלשו לארצות הגותים, בין הדנייפר והספר הרומי על הדנובה. הגותים היו מן השבטים הגרמאניים היותר-תוקפניים, שהכבירו לחצם על הספר של האימפריה הרומית לפחות מאה שנה. הענף המערבי (ויזיגותי) שלהם התגבש במחוז דקיה (Dacia, רומניה של ימינו), טריטוריה שהיתה רומית בין השנים 106 ו-275 — ובתקופה קשה זו לאימפריה התייחסו מנהיגיו אל קיסרי רומי כאל שווים אליהם. ההונים המתקדמים, שדחפו לפנייהם את הגותים המזרחיים (אוסטרוגותים), הפכו את הוויזיגותים בן-לילה למבקשים על נפשם. באי רצון התיירו להם הרומים לצלוח את הדנובה — יותר מדי ברברים כבר נמצאו בתחומי האימפריה — ודודניהם באו בעקבותיהם. אבל פקידים מקומיים התעמרו בהם, והם, אף כי מסרו את כלי נשקם כתנאי לכניסתם, אילתרו נשק אחר וקמו להילחם בערבות שבקרב דלתת הדנובה. הרומאים יכלו להכניעם על נקלה. אבל שמועה, אמיתית או בדויה, על ברית שכתרו הגותים עם ההונים החונים בעבר הנהר, הטילה אימתה עליהם, והם נסוגו אל הרי הבלקן.

מהומות, שייכתן כי הגותים ליבו אותן, התלקחו לכל אורך גבולה של רומי עם הגרמאנים, ובעוד הקיסר הצעיר גְרִיטְיאָנוֹס מנסה לבלום את האֶלְמִינִים (שכט גרמאני) על הריין, אסף קיסר הממלכה המזרחית, ואלנס, את מיטב הצבא שהצליח לגייס ונע לרסן את הגותים הבוזזים את מזרח יוון. ב-9 באוגוסט 378 נערך מול המחנה המבוצר שלהם בעיבורה של אדריאנופול, נפצע באנדורולומוסיית הקרב ומת בטבח שהתחולל בעקבותיו. מותו של הקיסר בקרב, זמן קצר בלבד לאחר נפילת יוליאנוס במלחמה נגד פרס (363), הנחית מהלומה קשה על רומי. ואולם התוצאה הבלתי הפיכה של מפלת אדריאנופול היתה לא הפגיעה המוסרית ולא ההרס החומרי אלא "ברבריוזיה" של הצבא שכפו הוויזיגותים על הקיסר המזרחי החדש תאודוסיוס, כתנאי להתנהגותם הטובה. בתמורה להיתר שקיבלו להתיישב מדרום לדנובה (382) בתחומי האימפריה, על נשקם, ניארתו הוויזיגותים לא רק לקיים את השלום אלא גם להילחם למען הקיסר בתור בעלי-ברית "מאוחדים".

"ההסדר היה... סטייה חמורה מכל תקדים".⁴⁵ הרומאים, כמו האשורים לפנייהם, שילבו באופן מסורתי יחידות של ברברים בצבאם, אבל כבעלי מקצוע בלבד ובמספרים קטנים. ככל שגברו הלחצים על האימפריה, כן גדלו מספרים אלה. בקרב אדריאנופול היו עד 20,000 גותים "רומיים" ומספר שכירים הונים שירתו בחיל הפרשים, ביחד עם נציגים של עמי סוסים אחרים. אבל עד לאותה עת קיימו הרומאים בידיהם את השליטה במערך הפיקודי, אם על-ידי מינוי פקידים של

האימפריה למצביאים ואם על-ידי קידום ברברים לדרגות הבכירות — הנחשקות מאוד והמתוגמלות היטב — בצבא הרומי. ההסדר של תאודוסיוס שינה כל זאת: מכאן ואילך פעלו צבאות ברבריים באופן אוטונומי בתחומי האימפריה. ובעוד לחץ מתמשך של גייסות ברבריים מבחוץ מחולל שרשרת של משברי מנהיגות פנימיים, הטילו ראשי הברברים את משקלם לצד זה או אחר של המתמודדים על התואר הקיסרי, והתוצאות הכלכליות והצבאיות היו הרות אסון.

כך קרה, שתאודוסיוס, אף כי עלה בידו לשוב ולאחד את האימפריה תחת שלטון כס אחד, אֶפְשֶׁר, במהלך מערכת ההרגעה, כניסת גותים נוספים. ולאחר מותו ב-395 הסב הגיס הוויזיגותי תחת פיקודו של אלארין נזק שאי אפשר היה לתקנו למה שנותר ממבנה האימפריה במערב. בשנת 401, מבסיס ביוון, פלש אלארין לאיטליה בחצותו את האלפים ופתח שם במסע ביזה. שלוש שנים נדרשו למצביא הרומי הדגול האחרון, סטיליכו (Stilicho), לשים קץ לביזה. בסיום המערכה נותר צבאו של סטיליכו מדולדל כדי כך, שלא קם בו הכוח לצאת נגד האיום הגדול הבא. בשנת 405 נאסף המחנה הברברי הגדול ביותר מאז ומעולם, אוסף של עמים גרמאניים — בכללם ונדלים, בורגונדים, שוואבים וגותים — תחת פיקודו של ראדאגאיזוס (Radagaisus), צלח את הדנובה וחצה את האלפים והגיע בחורף לעמק הפו. כנראה נעקרו כולם ממקומותיהם בצפון גרמניה על-ידי ההונים. הללו הבקיעו דרכם צפונה מן המולדת שאיוו להם בפאנוניה (Pannonia, הונגריה של ימינו), השלוחה האחרונה של מרעה הערבה בפאתי אירופה המיוערת. בסופו של דבר הצליח סטיליכו לדחוק את הערב-רב של ראדאגאיזוס לעמק בקרבת פירנצה, להרעיבו עד כניעה ולגרשו, שוב דרך האלפים, לדרום גרמניה. בשנים הבאות יתקדמו שבטים אלה בנפרד אל צדו האחר של הריין ויאיצו את הברבריוזיה של גאליה.

אבדן השליטה הרומית על המחוזות הנותרים במערב נמשך וזורז, כשאלארין נושא בתפקיד הרשע. בשנת 410 הוא לכד את רומא, בזז אותה ואחר-כך נע דרומה במטרה לחצות את הים התיכון לאפריקה הרומית, אבל מת בטרם הספיק לגייס אוניות. בינתיים הוטל צלם המאיים של ההונים, שפלשו לזמן קצר ליוון, גם על הקיסרות המזרחית. למרבה המזל, ניאות חלק מן ההונים לעבור לצד שכנגד תמורת תמריץ נאות והשכירים הללו סיפקו ל"אחרון הרומאים", אֶאֶטִיוֹס (Aëtius), חלק ניכר מן הכוח שבאמצעותו קיים את השלטון הקיסרי ברבע השני של המאה החמישית.⁴⁶ מ-424 ואילך, במערכה שניהל בעיקר בגאליה, עלה בידו לבלום את הפולשים הטבטוניים, בעוד ספרד ואפריקה הרומית קורסות תחת התקפות הוונדלים. מלחמת אאטיוס בגאליה נמשכה בין השנים 433 ו-450 כמעט ברציפות.

בשנת 450 ניצב בפניו אתגר חדש. ההונים מהונגריה פעלו ככוח עצמאי בקיסרות הרומית המזרחית זה עשרים שנה, גבו מס עובד מן הקיסר ויחד עם זאת היו פושטים בשטחו ומשתפים פעולה עם השליטים הטבטוניים, לתועלת שני הצדדים. בשנת 441 פשטו שוב ליוון בהנהגת אטילה, האחיינ של מלכם, שהופיע

ב-447 בשערי קונסטנטינופול. ב-450 העתיק אטילה את מאמציו לגאליה וב-451 שם מצור על אורליאן. לוחמת מצור לא היתה מיומנותו של העם ההוני או של עם סוסים אחר כלשהו, לפני המונגולים. וכך, בעוד אטילה עסוק לרגלי חומות העיר, השכיל אאטיוס, בדילומטיה קדחתנית, לכנס צבא של פראנקים, ויזיגותים, בורגונדים ואלאנים ומשך אותו לקרב במישור הפתוח של חבל שמפן בין הערים טרוואה ושאלון.

ההתמודדות בשאלון ביוני 451 כונתה אחד "הקרבות המכריעים בהיסטוריה". טבטונים ועמי סוסים היו בשני הצדדים והאלאנים במחנה אאטיוס הצליחו לרתק את ההונים של אטילה במערך מתוכנן. כשהבחין אטילה כי אאטיוס ניצל את הבלימה הזאת לביצוע תנועת כיתור אל עורפו, תפס מחסה בחניון העגלות ובחיפוי קשתים הוניים הצליח לנתק מגע ולסגת אל הריין. בשנה שלאחר מכן התקדם מן הריין לאטילה. הופעתו הניסה את יושבי מישור הפו, שביקשו מקלט באיים שיהוו לימים את ונציה, ולפי האמונה העממית גם עוררה את האפיפיור ליאו הראשון לבקר במחנהו ולהניאו מלתקוף את רומא. העובדה היא, שאטילה לא הדרים עוד, אלא — לאחר שגבה את כופר נפשם של החשובים בשבוייו — סב לאחור ונסוג. כעבור שנתיים היה 'שבט אלוהים' בין המתים והאימפריה ההונית התפוררה.

אילווצים נסיבתיים הביאו את אטילה להחלטתו לנטוש את איטליה. הארץ טרם התאוששה מרעב ואילו במחנהו פרצה מגפת דבר וכוח רומאי מזרחי צלח את הדנובה למלחמה בהונגריה. אבל נסיבות אלו אינן מסבירות מדוע לא עצרה האימפריה ההונית כוח לשרוד אחרי מות אטילה, או מדוע, עם מות שני בנוי, נעלמו ההונים מן ההיסטוריה. אחת ההשערות היא, שבעת שהותם בגבול האימפריה הרומית, הם נטשו את הרגלי הערבה, אימצו את שיטות הלחימה של הטבטונים ונטמעו בהם.⁴⁷ מֶנְכֶן-הֶלְפֶן (Maenchen-Helfen), שאין קפדן ממנו בהערכת נתונים הנוגעים להונים, מבטל השערה זו: "אנשי הסוסים של אטילה היו אותם קשתים-רוכבים עצמם, ששטפו בדהרתם את עמק נֶרְךְ בדרכם ליוון בשנות השמונים של המאה הרביעית". לפי הסבר אחר אין השפלה ההונגרית גדולה דיה לכלכל עדרי סוסים בגודל שנדרש להונים לקיום ארגונם כצבא רוכבים. עמי סוסים אכן זקוקים להרבה סוסים. מרקו פולו, שחצה את אסיה התיכונה במאה השלוש-עשרה, כתב שרוכב אחד עשוי היה להחזיק עד שמונה-עשר סוסים לתחלופה. יתר-על-כן, חישוב העלה שהשפלה ההונגרית יכלה להיות מרעה רק ל-150,000 סוסים, כמות מעטה מדי — אפילו יוקצו רק עשרה סוסים לאיש — עבור גייסות אטילה. אלא שחישוב זה אינו מביא בחשבון את מזג האוויר הנוח יותר ששרר שם בהשוואה לערבה, שהצמיח מרעה עשיר וממושך יותר. ב-1914 העמידה הונגריה 29,000 פרשים, סוס אחד לרוכב אחד, וגם אם היו סוסים אלה גדולים יותר משל אטילה, ובחלקם אבוקסי גרעינים, אין די בהבדלים אלה להסביר את הצמצום בדרישות פי עשרה.⁴⁸ סוסי ההונים בוודאי פרו ושגשגו בשבעים שנות היותם על במת ההיסטוריה ואין זה מתקבל כלל על הדעת שהיה לאטילה מחסור בהם כשהגיע למערב ב-450.

מצד שני, קרוב מאוד לוודאי שרבים מן הסוסים שלקח עמו אטילה, דהרו עד מוות ולא ניתן היה למלא את מקומם לאורך קווי ההספקה. מערכות פרשים קוטלות סוסים בשיעור גבוה, אם אין מאפשרים להם מנוחה ורעייה בסדירות. במלחמת הבורים, 1899-1902, למשל, אבדו לבריטים 347,000 סוסים מתוך 518,000 שהוטלו למערכה, אף-על-פי שהארץ מצטיינת בשטחי מרעה טובים ובאקלים נוח. רק מעטים מאוד מתוכם, לא יותר משני אחוזים, אבדו במערכה. היתר נפחו רוחם ממאמץ יתר, ממחלות או מתזונה לקויה, בשיעור של 336 בכל יום מערכה.⁴⁹ יתרה מזאת, לאטילה לא היתה אפשרות להסיע את סוסיו בקרונות או בספינות, כפי שהובילו הבריטים את שלהם בדרום אפריקה. הדעת נותנת, אפוא, כי סוסי התחלופה, שעשוי היה לקבל לאורך הדרך היבשתית מהונגריה, לא היו במצב שפיר מאלה שרכבו עליהם, ושהנטיגה לשטחי מרעה הפילה רבים מן השורדים. 'שבט אלוהים' עצמו היה אולי אויב קשה עוד יותר לצבאו. נראה כי לא הוריש כוח ממשי לבניו, ומותם בקרב בשנת 469, האחד מידי הגותים והאחר בלחימה נגד מצביא של הקיסרות הרומית המזרחית, הוא המידע האחרון שבידינו על ההונים.⁵⁰

אופק עמי הסוסים, 453-1258

למרות היעלם הפתאומי של ההונים מן ההיסטוריה, הוסיפו עמי הסוסים להופיע והיו כאלף השנים הבאות לאיום קבוע על הצויליזציות של אירופה, המזרח התיכון ואסיה. עלייתם לדרגת מעצמה חרגה מגדר הרגיל. הם באמת היו עם מסוג חדש, שכמותו לא נודע בעולם לפניו. הכוח הצבאי היה כמובן ממוסד מעיקרון לפני הופעתם, אבל הוא היה משאב זמין רק למימשלים ולאוכלוסיות המיושבות שעליהן שלטו והוגבל בקפדנות על-ידי התנובה של המשקים הכלכליים שבפיקוחם.

צבאות מוזנים בעודפים חקלאיים, שטווח תמרוניהם הוגבל בהתאמה לקצב התקדמותם הרגלית, לא יכלו לנהל מערכות כיבוש טווחים שרירותיים. הם גם לא נזקקו לכך: אויבים שמגבלותיהם היו דומות יכלו לאיים עליהם בתבוסה אבל לא ב-Blitzkrieg [מלחמת בזק].

עמי הסוסים היו שונים. אטילה הפגין יכולת להעתיק את מרכז המאמץ האסטרטגי של צבאו — ה-Schwerpunkt [נקודת הכובד], כפי שעתידיה לכנותו תורת הלחימה של המטה הכללי הפרוסי — ממזרח-צרפת לצפון-איטליה בעונות לחימה עוקבות, מרחק 800 קילומטר בקו אווירי והרבה יותר על הקרקע, הואיל ופעל בצירים חיצוניים. שום תמרונים אסטרטגיים כאלה לא נוסו ולא נתאפשרו לפני כן. חופש פעולה בקנה-מידה כזה היה לבה של "מהפכת הפרשים".

עמי הסוסים היו משוחררים ממגבלות גם כמובן אחר. הם לא ביקשו, כמו

הגותים, לרשת את הציוויליזציות המוכנות למחצה שפלו אליהן, או להיטמע בהן, וכן לא שאפו — חרף סברה כאילו שקל אטילה לשאת את בתו של קיסר רומי המערבית — להחליף את המרות הפוליטית של אחרים במרותם-הם. הם רצו בשלל המלחמה בלא כבלים. הם לחמו למען המלחמה, בגין השלל שהביאה להם, בגין סכנותיה, ריגושיה והסיפוק החייתי מן הניצחון. שמונה מאות שנה אחרי מות אטילה שאל גינגיס חאן את רעיו לנשק המונגוליים מהו העונג המתוק ביותר בחיים. כשאמרו לו הללו כי זו פְּזִירוּת, ענה: "טועים אתם. הגמול הכי גדול שיכול ליפול בחלקו של גבר, הוא לרדוף את אויבו ולהביסו, לתפוס את כל רכושו, להותיר את כל נשותיו בוכות ומקוננות, לרכוב על סוסיו המסורסים ולהשתמש בפילגשיו ככסות-לילה ועידוד".⁵¹ אפשר שאטילה דיבר כך; אך בוודאי התנהג ברוח זו.

הנה-כִּי־כֵן חברו יחד הסוס ואכזריות האדם לשינוי המלחמה ועשוה לראשונה "דבר לעצמו". מכאן ואילך ניתן לדבר על "מיליטריזם", נטייה חברתית שהופכת את עצם היכולת לעשות מלחמה, על נקלה ובאופן רווחי, לסיבה בפני עצמה לעשותה ממש. אולם המיליטריזם הוא תפיסה שלא ניתן ליישמה בכל עם ורכבים, כי המיליטריזם מניח קיומו של צבא כמוסד חברתי, השולט על מוסדות חברתיים אחרים, אבל נבדל מהם. הפרדה כזאת לא היתה נהוגה אצל ההונים של אטילה ולא תהיה נהוגה אצל שום עם מעמי הסוסים, עד שיקבלו עליהם הטורקים את האיסלאם. הגברים הבוגרים והכשירים בעם סוסים היו הצבא, אבל לא מהסוג שבאמצעותו בחן טרני-היי את מיקומה של חברה מעל "האופק הצבאי" או מתחתיו. כל עמי הסוסים שפרצו נתיב-כיבושים מן הערבה לתוך ארצות הציוויליזציה נלחמו "מלחמה אמיתית" על פי כל המבחנים — היעדר מגבלות בהפעלת הכוח, בלבדיות המטרה ואי-נכונות להתפשר על כל דבר הנופל מניצחון מוחלט. ואולם לא היה ללוחמתם יעד מדיני במובן הקלאוזוויצי ולא השפעה שחוללה תמורות תרבותיות. מלחמה זו לא היתה אמצעי לקידום חומרי או חברתי. למעשה, היתה ההיפך הגמור מזה: התהליך שבאמצעותו זכו בעושר להתמיד באורח חיים בלתי משתנה, ונשאר בדיק מה שהיו מאז החלו קדמוניהם לירות חץ מן מהאוֹכֵף.

אף אחד מעמי הסוסים, שהוסיף לקיים בסיס בערבה, לא שינה אי פעם את מנהגיו מרצונו. לכל היותר נקלטו מנהיגיהם היותר מוצלחים כמעמד שליט בחברות המיושבות שכבשו, כלי לזנוח את אתוס הנוודים. זה קרה גם לטורקים שהתאסלמו, למרות שדבקו בצורות המימשל הביזנטיות באימפריה שלהם, לאחר שלכדו את קונסטנטינופול ב-1453. השיטה הממלוכית, חרף האוטונומיה הרחבה שהממלוכים נהנו ממנה, לא היתה אלא דרך להתמיד באורח החיים של רוכבים, עם כל העושר והכבוד שהנחילה העצמה הצבאית. יתר-על-כן, רוב עמי הסוסים, ברוב הזמן שגבולות סין, המזרח התיכון ואירופה היו נתונים להתקפותיהם, לא הצליחו למצוא תעסוקה אישית ואף לא לכפות עצמם כשליטים כובשים על חברות מתקדמות מהם. חיי הערבה נותרו מושרשים במלחמה, אבל נתיב המלחמה היה

רוץף תלאות, חסום כמעט בכל כיוון בביצורי המדינות שנלחמו בלהט לרתק את עמי הסוסים לתחומי הערבה. הם למדו את לקחי התוצאות הנוראות של נטישת משמרתם.

בעקבות היעלמם של ההונים, לא נותר אף אחד מעמי הסוסים החזקים במגע עם מעצמות התרבות במזרח התיכון ובאירופה. החשובים שבהם היו האַפְּתָאֵלִים המכונים "הונים לבנים", אשר ההשונג-נו הדפו אותם לגבולה הצפוני של פרס, בעת אשר הם חיו זה בצד זה הרחק בפאתי סין.⁵² האפּתָאֵלִים נחלו לפחות הצלחה מרשימה אחת, בחלקה משום שכוחה ואונה של פרס הוקדשו למלחמתה המתמדת בביזנטיון. אבל ב-567 עלה בידי הפרסים להודפם מזרחה. האפּתָאֵלִים עשו את דרכם להודו ההינדית ומהם עתידה לצאת שושלת הראגְ'פּוּטִים.

בינתיים בלמה ביזנטיון עמי סוסים אחדים, שגורשו מערבה בלחץ החיכוכים השבטיים המתמידים בלב הערבה. עם אלה נמנו הבולגרים והאווארים — הראשונים נדחקו על-ידי האחרונים והאחרונים נעקרו בגלל כוחם הגובר והולך של הטורקים. הבולגרים השתקעו בבלקן והיו שם למקור פורענויות עד שהשתלטו עליהם העות'מאנים; האווארים היגרו להונגריה, חוללו שם מהומות נרחבות ואף כי מדי פעם כרתו בריתות עם ביזנטיון, שמו ב-626 מצור על קונסטנטינופול ובסיוע פרסי כמעט הצליחו לחדור לתוכה. הם נהדפו, אבל נשאר מקור רב כוח לפגעים, עד שגבר עליהם לבסוף קארל הגדול במאה השמינית. או אז נטלו את מקומם המגיירים, עם הסוסים האחרון שהיגר מן הערבות למרכז אירופה.

אולם האווארים, בטרם נדחקו מערבה, הספיקו כנראה לסגל את הרגל הלחימה נגד העצמה הקיסרית, אם אמנם ניתן לזהותם עם היואן-יואן שהסתכסכו עם השושלת שנודעה בשם יוֹ הצפונית בצפון סין. בני שושלת זו נמנו עם קבוצת עמי ערבה 'מוסינים', וכשנפלה האימפריה המאוחדת של שושלת האן במאה השלישית, פָּרְשׁוּ שלטונם מצפון לִיִּנְגְּצָה. הנסיבות של עליית שלטונם סבוכות כדי כך, שהתקופה נקראת "שש-עשרה המלכויות של חמשת הברברים" (304-439). אבל ב-386 היו הַנְּוִי לכוח שולט וניגשו לאיחודה מחדש של סין הצפונית. תוך כדי כך הסתכסכו עם יוֹאן-יואן שחי מצפון למדבר גובי וגירשוהו מעל אדמתו. לצורך כך נעזרו במעמד משועבד ליואן-יואן, ששירת אותם כחרשי ברזל. היו אלה הטורקים. הטורקים נשאו עמם טינה: לאחר שסייעו לאדוניהם לדכא התקוממות של שבט משועבד אחר, ביקש ראשם כגמול את יד בתו של ראש היואן-יואן. בקשתו נתקלה בסירוב. הַנְּוִי הצפוניים הציעו לו בת אצילים משלהם ואז התנפלו יחדיו על היואן-יואן ומחצו אותם. הטורקים תפסו את נחלתם ומנהיגם לקח את התואר חַ'גָאן או חַ'אן, שהיה אחר-כך תוארם של רוב השליטים מקרב עמי הערבה.

החַ'אן הטורקי ויורשיו ייסדו אימפריה גדולה. הם היו "הברברים הראשונים שכוננו ממלכה נרחבת כדי כך, שנגעה בנקודות נפרדות בארבע החברות המתורבתות הגדולות של התקופה: סין, הודו, פרס וביזנטיון".⁵³ בשנת 563 התקדמו עד הנהר אוקסוס (אמו דאריה) בגבולה המזרחי של פרס ושם עשו